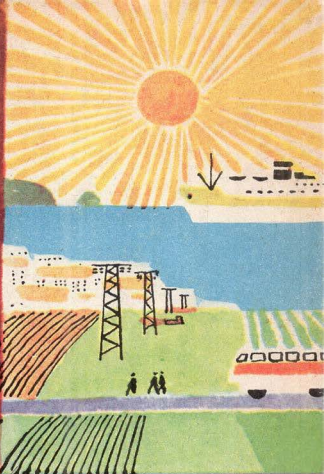

МИКОЛА ФЕНЕНКО

ЗЕМЛЯ ГОВОРИТЬ

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА

UARTLIB.ORG

UARTLIB@GMAIL.COM

МИКОЛА ФЕНЕНКО

ЗЕМЛЯ ГОВОРИТЬ

Видавництво дитячої літератури „Веселка“
Київ 1965

Ти дивишся на карту України, читачу. Оранжеві, зеленаві, жовті, голубуваті плями, якими позначено області нашої республіки, коричневі обриси гір, сині звивини річок... І тисячі назв — міст, сіл, залізничних станцій, водних артерій, природних і штучних водойм... Що вони означають? Як виникли? Які події ховаються за багатьма звичними і водночас загадковими назвами? Чому люди вживають саме їх, а не якісь інші? Чому Дніпро називають Дніпром, і що то за дивні села Каїри на Одещині, і звідки взялася річка Ангара в Криму, і скільки є Києвів на світі? Чому тепле південне море зветься Азовським?..

Розгорни цю книжку, читачу, і ти дізнаєшся дуже багато цікавого — як виникли, що означають різні географічні назви. Сама земля розповість тобі героїчну, сповнену дивовижних подій історію. Історію краю, в якому ти живеш.

Оформлення В. Авраменка

Нікого так я не люблю,
Як вітра вітровіння,
Його шляхи, його боління,
І землю,
землю свою.

П. Тичина
„Вітер з України”

**НЕВІДОМИЙ
КОРАБЕЛЬ
З НЕВІДОМИМ
КАПІТАНОМ**

У БЕЗІМЕННОМУ СВІТІ

Екіпаж корабля став жертвою чиеїсь злої примхи. Моряки змушені плисти за таємничими вказівками. Їм не називають ані морів, ані проток, ані мисів і островів. Тільки географічні координати. Коли ж корабель допливає до вказаної точки, припустимо, десь під Полярним колом біля Ісландії чи Шпіцбергену, мандрівники знаходять там новий наказ — плисти до африканських берегів.

Зрештою доводиться здійснити не дуже приємну мало не кругосвітню подорож. Чому саме таку? А тому, що морякам невідомого корабля не подається жодної супутної географічної назви!

Нехай це бурхлива фантазія великого майстра пригод — йдеться про Жюль Вернів роман «Дивовижні пригоди капітана Антифера».

Але уявіть, як би ви самі поводитись у світі без єдиної географічної назви? Скажімо, вам треба поїхати до піонерського табору в дачній місцевості. Вибігаєте на вулицю й одразу розгублюєтеся. Зникли вказівні таблички. Ви раптом забули всі інші прикмети. Невідомо, як туди дістатися, як їхати, через яку річку і через який саме міст переходити. Порадитися з батьком по телефону? Але ж він на роботі, невідомо на якому заводі, невідомо в якій частині міста...

«Такого не може бути,— скажете ви,— щоб усі назви раптом щезли! Безіменний світ не може існувати!»

А хіба ж не в такому становищі опинялися часто смі-

ливі мандрівники, які вперше досліджували дикі безлюдні краї? У чудовому романі того ж Жюль Верна «Таємничий острів» розповідається, як борці проти рабства втекли з полону на аеростаті. Ураган закинув їх на невідомий острів у безмежних просторах Тихого океану.

Діставшись на високу гору, вони бачать весь острів. Вони називають різні частини острова за деякими прикметами або на честь своїх великих земляків: річка Милосердя, плато Далекого Виду тощо, а самий острів — іменем Лінкольна. З тими власними назвами їм стало набагато легше жити.

Трохи краще було російським землепроходцям, які за шістдесят років після Єрмака пройшли весь неозорий Сибір від Уралу до Тихого океану. На території, більшій за цілу Європу, вони все ж таки зустрічали корінну людність і часто переймали від неї назви місцевостей. А тому в Сибіру й досі багато географічних назв доросійських, як Іртиш, Алтай, Саяни, Байкал тощо.

Отже, у всіх згаданих прикладах, як бачимо, усталені назви мають величезне значення. Організоване, культурне життя людей без них справді було б неможливе.

Вони оточують нас скрізь і всюди. Всі хоч трохи значні і примітні місця, предмети і явища на земній поверхні мають свої власні назви. І не лише на земній поверхні. Мають назви вітри. І планети та зірки.

Ми живемо ніби в океані назв. Вони для нас — дороговкази. Без них нам довелося б, як у старовинній казці: «Іти туди — не знати куди, шукати того — не знати чого». Отож ми дивуємось: невже довколишній світ міг бути безіменний?

А КОЛИСЬ ТАК БУЛО

Льодовик неохоче відступав на північ, лишаючи на оголеній поверхні крижані озера і величезні гранітні валуни. Гнані холодом і голодом, блукали по землі печерні люди, розшукуючи мамонтів та шерстистих носорогів. Великих тварин заганяли на кручі, в болота та снігові замети, а потім гуртом дрючками і гострим камінням добивали... На землі був кам'яний вік — палеоліт.

Життя первісних людей вдосконалювалось дуже повільно. Скільки тяжкої фізичної праці коштувало нашим далеким предкам навчитись виготовляти шліфоване кам'яне, а потім і металеве знаряддя, міцний обпалюваний посуд, будувати тепле житло.

Завдяки відкриттю українського археолога В. В. Хвойка ми дізнались про життя ближчих наших предків, так званих «трипільців». Жили вони порівняно недавно — три-чотири тисячі років тому в околицях Києва і навіть на теперішній його території. Трипільці — тому що їхнє поселення було розкопане поблизу містечка Трипілля на Київщині.

Життя трипільців було більш удосконаленим і забезпеченим порівняно з убогим існуванням людей палеоліту. Не кидаючи зовсім мисливства та рибальства, трипільці переважно займались хліборобством і жили осіло, в теплих напівземлянках, де були печі з димарями.

Трипільці майстерно виробляли кам'яне знаряддя, а пізніше — металеве, з міді та бронзи. У них вже були сапи і серпи, вони вже сіяли просо, а потім і пшеницю, приручали собак.

Трипільці були чудові гончарі. Виготовляли гарний полив'яний посуд і розмальовували його. Орнамент, візерунки трипільського посуду дуже нагадують посуд і вишивки Київщини та Полтавщини...

Ще в глибоку давнину люди навчилися говорити між собою. Мисливцям потрібно було відзначати ті місця, що мали якесь особливе значення в їхній щоденній тяжкій боротьбі за існування. Ціле плем'я намагалось гвалтом та каменюками загнати мамонта на високу кручу. Хоч і величезний та страшний, він відступався, аж поки падав з кручі. Люди племені тоді наїдались донесхочу. І сама собою народжувалася назва — Мамонтова круча. Отримували назви й інші місця ловів — Кабаняча стежка, Сайгачий водопій...

В околицях Києва є зупинка Сорочий Брід. Дехто каже, що це пам'ять про козацького полковника Сороку, який із своїм військом колись діяв тут. Інша гадка: влітку місцева річка пересихає — сорока вбрід може перейти.

У самому Києві місце, де тепер майдан Калініна та сусідні вулиці, ще за часів Шевченка називалось Козяче боло-

то. Мабуть, хтось колись полював тут кіз чи, пізніше, воно було пасовищем для свійських кіз.

Біля якоїсь річки жило багато бобрів, а то була цінна здобич. І річку назвали Бобрівка чи Бобриця (є така маленька притока Ірпеня зовсім недалеко від Києва). Крім полювання, люди рибалили, збирали їстівні рослини. Може, тому й виникли такі назви, як Рибне озеро, Ягідна галявина, Грибна долина, Оріхова балка тощо.

Перші скотарі почали зауважувати якісь трави на луках. Наприклад, місцевість, де росла отруйна для худоби чемериця, могли й прозвати Чемериця.

ЖИВУЧІ НАЗВИ

тже, перші назви появились тисячі або й десятки тисяч років тому. Минав час. Змінювалися безнастанно природні умови і заняття людей, відбувались жорстокі війни, переселялися народи. І все це лишало свій слід у назвах.

Скільки ж назв на всій земній кулі? На це питання відповісти поки що взагалі неможливо.

Найвідоміші (бо найуживаніші) власні назви — це назви річок і населених пунктів, міст і сіл. Тільки на Україні зараз є понад 22 тисячі річок і понад 35 тисяч населених пунктів. А якщо врахувати назви окремих гір, горбків, ярів, долин, могил, лісів, ставів, вулиць, шляхів, майданів, хуторів тощо, то мова йтиме про мільйони назв... І кожна щось означає. Якщо не нашою мовою, то якоюсь іншою. Бо різні народи переходили свого часу через Україну та полишали свій слід у назвах.

На Київщині, недалеко від Білої Церкви, є село Карабчіїв. Незрозуміла назва, неукраїнська і взагалі неслов'янська. Колись тут оселився невеличкий народ тюркського племені берендеї. Вони пристали на прикордонну службу до київських князів. За Россю тоді вже починалося Дике Поле. А тюркськими мовами слово «карабчіїв» означає зрозумілий для нас «чорний ліс», тобто дрімучий.

Власні назви напрочуд живучі. Бува, що давно вже зникли ті чи інші явища, на означення яких вони були колись

вигадані. Висохла річка, заросло мохом озеро і обернулось на торфовище; вирубано непролазний колись ліс; давно знищено породи звірів, що в ньому жили; згоріло і щезло село, навіть місто... А їхні назви живуть і досі, говорять нам щось цікаве або й дуже важливе.

Ось, скажімо, на лівобережній Київщині, в Бориспільському районі, між розлогих ланів лежить село Старе. Сама назва свідчить, що виникло воно дуже давно.

Цікаві назви мають околиці цього села. Є Діброва і Гострий Дуб, хоч там старі люди не пам'ятають жодного дуба. Голий степ являє зараз собою місцевість Грабовилка, тобто грабовий перелісок. Граб — дерево взагалі порівняно рідкісне. Назви місцевостей Випалювана і Дьогтярина свідчать, що там колись випалювали ліс, гнали дьоготь. По цих назвах ми дізнаємось, що село Старе було розташоване не серед степів, а між лісів, де росли дуби, граби, берези, верби. Назви свідчать, що ґрунти тут походження не степового, а лісового. А це треба врахувати, обробляючи ґрунт, добираючи культури та добрива.

У Хмельницькій області є назви, менш зрозумілі, ніж попередні. Є станція Волочиськ, річка Волочок, на ній селище Волківці тощо. Але не від слова «волк» чи «вовк» походять ці назви, а від застарілого, архаїчного «волок». Тут близько сходяться верхів'я судноплавних колись річок Случа, Бужка, Збруча, Смотрича — приток великих рік Прип'яті (басейн Дніпра), Південного Бугу та Дністра. У старовину, сотні років тому, це мало неабияку вагу для торгівлі. Невеличкі річкові судна перетягали, «волочили» через перешийки — «волоки» між басейнами річок. Давно вже обміліли річки, з'явилися залізниці та шосе, а в місцевих назвах залишилась пам'ять про «волоки» — давні торговельні шляхи.

Про ще давніші події збереглася пам'ять у назвах великих українських річок Дніпра, Дністра і Дінця.

Не уявляєш собі України без Дніпра. Це улюблена ріка українського народу, як Волга у росіян, Вісла у поляків, Рейн у німців та інші. Перетинаючи Україну, Дніпро одночасно пов'язує всі три східнослов'янські народи — росіян, українців та білорусів. Оспіваний він у численних піснях і легендах. Але, як це не дивно, Дніпро чи Дніпр — зовсім не українське слово, так само і Дністер, і Донець і сусідні Дон та Дунай. Це — неслов'янські назви.

Щоб зрозуміти назви майже всіх великих річок Причорномор'я, зазирнемо в сиву давнину. Через південні степи України з незапам'ятних часів і по XIII століття включно з глибини Азії до Європи переходили різні кочові народи. Це було нещастя наших прашурів.

У III—X століттях в степах між Доном і Дніпром жили кочові племена аланів. Це були предки сучасних осетинів. І назви майже всіх великих річок Причорномор'я походять від аланського слова «дон», що означає ріка, текуча вода, в трохи іншій вимові — «дан» або «дун».

Ще римські письменники називали наші великі річки Данапріс, Данастріс, Данувіус, звідки й виникли Дніпро, Дністер, Дунай. Дон і Донець навіть і не змінили аланські назви. Докази цього ми бачимо в Осетії, де більшість назв річок мають закінчення «дон» — Ардон, Садон, Гізельдон тощо.

Стародавні греки називали Дніпро Борісфеном, рікою, що тече з півночі, слов'яни — Славутюю чи Славутичем. Але закріпилася назва аланського походження — Дніпро.

Деякі вчені вважають, що стародавня назва Дніпра Данапріс іншого походження: ріку так названо на честь богині наших предків — Дани. Можливо, це її ім'я збереглося з дохристиянських часів у приспіві деяких старовинних закарпатських пісень: «Ой дана, дана, дана».

Не одну назву змінило невелике море, що обмиває південно-східні береги України. Стародавні греки та римляни називали його Меотида (від прибережного народу меотів), скифи — Темеринда (мати моря), слов'яни — Сурозьке море. Але, на подив, прищепилась арабська назва — Азовське море. Арабські мандрівники та географи називали його «Бараль-Азов» — «Темно-синє море».

Кожна назва — загадка. А всі вони свідчать про якісь великі зміни в природних умовах, в житті населення, про мандрівки давно зниклих народів, про стосунки з ними наших предків.

Власні географічні назви — це літопис, це мова самої нашої рідної землі. Тільки треба навчитися цю мову розуміти.

НАУКА ПРО НАЗВИ

КОЛО РІЧКИ, КОЛО БРОДУ

Тлумаченням власних назв цікавились люди здавна. Але наука про них, так звана ономастика, народилася лиш у XX столітті. Сама її назва походить від грецького «онома» — ім'я. Окрема її галузь — топоніміка (знову ж таки від грецьких слів «топос» — місце, «онома» — ім'я), тобто наука про місцеві назви. Вона вивчає походження, значення і правопис усіх власних географічних назв — топонімів.

Топоніміка також має кілька галузей. Назвемо поки що деякі з них.

Антропоніміка вивчає географічні назви, що походять від людських імен, наприклад Київ, Миколаїв, Іванівка. Етніоніміка досліджує назви, що виникли від різних народів і племен, наприклад Угорці, Печеніги, Молдаванка. Гідроніміка вивчає назви всіх водоймищ — від океанів, морів, великих рік і озер до маленьких струмків, боліт, навіть криниць і колодязів. До гідронімів належать і Тихий океан, і Чорне море, Байкал і Волга, Дніпро і Танганьїка, і якийсь там Білий Колодязь або Студена Криниця.

Є ще мікротопоніміка, що вивчає топоніми місцевого характеру: назви вулиць, провулків, ярів, горбків, хуторів, перелісків, навіть стежок, окремих угідь, кладовищ. Такі, здається, зовсім незначні, невідомі вже за три села назви іноді приховують цікаві загадки. Наприклад, якесь провалля, заросле бур'янами і кущами, зветься Ординське. Якщо ретельно перевірити, то виявляється, що тут колись козаки

зробили засідку татарській орді. Трохи покопатися тут, і можна навіть знайти речові докази: вилицюваті черепи, кістки, рештки старовинної зброї. Це — один можливий випадок, а їх безліч.

Щоб успішно вивчати топоніми, краще їх розрізняти за походженням.

Найдавніші з них виникли від природно-географічних особливостей тієї чи іншої місцевості. Це, передусім, назви річок. Вони завжди мали виняткову вагу в житті людей. Назви річок давніші за назви поселень. На Чернігівщині є старовинне маленьке місто Борзна на річці з такою ж назвою. Хто ж від кого дістав своє ім'я? Слово «борзна» походить від забутого тепер старослов'янського слова «борз», «борзий» — прудкий. Отже, річка мала колись прудку течію. Коли ж ми бачимо, яка вона зараз пересохла, замулена, ледве тече, нам стає зрозуміло, що місто дістало назву від річки, коли вона ще заслуговувала своєї теперішньої назви. Наші предки дуже влучно зауважували особливості річок. Волинську річку Стохід названо так, бо вона мала надзвичайно попутане русло — «сто ходів». Інша волинська річка Горинь починається з Кременецьких гір, тому так і зветься. Люди приглядались до бродів, до природних переправ. Тому на Україні зустрічаються не раз Піщані Броди, очевидно через мілину, і Кам'яні Броди — по камінні, по скелях.

Від різних особливостей місцевості виникли назви сіл Білогорівка, Красногорівка, Лиса Гора. Про природу гірського масиву Чорна гора в Карпатах найкраще говорить в гуцульській пісні:

Чорногора хліб не родить,
Не родить пшеницю,
Викохує вівчариків,
Сирок та жентицю.

Переходячи до осілого хліборобства, люди здавна починають звертати увагу на якість ґрунту. Отоді, певно, з'являються й назви осель: Глиняни коло Львова, Глинськ на Полтавщині тощо; Піски, Піщане, Пісочне, яких у поліських областях так багато; а в степах — Чорнозем, Чорноземка, Чорноземне.

Часто зустрічаються всім відомі і зрозумілі назви поселень з прийменниками «під» або «за»: Підгірці, Підлісся, Заболоття, Залісся та інші. Такого ж типу назви передмістя Заріччя у Білій Церкві — по інший бік річки Росі та селища Меджибіж на Поділлі — між Південним Бугом і його притокою Бужком. (Колись Буг звався ще Бог, тому й Меджибіж: о чергується з і).

Багато топонімів походить від назв рослин і тварин. Якраз по них помітно, як змінилася природа за останні сотні років. На Україні не один Чорний Ліс, цебто дрімучий, непрохідний. Є такий і на Прикарпатті, і біля Знам'янки, і коло Чернігова. Це — рештки колись могутніх пущ. Пам'ятний історичний запорозький Великий Луг, район дніпровських плавнів, нині затоплений.

Давно ввійшла в межі Києва та забудована місцевість Грушки, де, за переказами, був хутір великого князя Володимира Святославича. Там він любив відпочивати під розлогою гіллястою грушею.

Топоніми зберігають пам'ять і про давно знищені породи тварин. На волинському Поліссі є річка Турія, озеро Турське і на ньому село Тур. На кордоні з Білорусією є станція Горностаївка і ще деякі поселення з подібними назвами. Трохи більше є населених пунктів під назвою Соболівка. Можливо, всі ці назви походять від людських прізвищ. Але й ці прізвища хіба не мають якихось стосунків до згадуваних тварин — може, так прозвано мисливців за спритністю, щастя на полюванні? Горностаї і соболі є ще в заповідниках, а тури вже геть зникли давно.

Деякі топоніми вказують на заняття, що з них колись жив люд того чи іншого села: Лимарі, Стельмахи, Кушнірі, Смолокури, Дігтярі, Чередники, Коровники, Свиначі. Перші насельники сіл Пушкарі та Гармаші були, певно, козацькі артилеристи. Селище Стара Сіль Львівської області нагадує нам про далекі часи, коли Прикарпаття годувало сіллю всю Київську Русь.

Трапляються топоніми, що походять від інших географічних назв. Найбільше на Україні таких, що виникли від Дніпра: Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Дніпрово-Кам'янка, Дніпрівка, Дніпрянське та інші. Від Дністра по-

ходять такі назви, як Дністрівка, Подністриянська, Задністриряни, Білгород-Дністровський.

Цікаво, що назви поселень походять від Дунаю (Дунаїв, Дунаївка, Дунаївці), але лежать не при самому Дунаю. Може, вони походять від прізвища Дунай, яке могли давати учасникам дунайських походів?.. А може, колишні запорожці, повернувшись з-за Дунаю, назвали так поселення?

Є назви населених пунктів, що походять від Чорного та Азовського морів — Чорноморка, Чорноморівка, Азовець, Новоазовське. Є кілька сіл з назвою Забужжя коло Південного і Західного Бугу. Досить численні назви Бессарабівка, Бессарабка, Бессарабці нагадують нам про втечу кріпаків на Бессарабію, так чудово описану в повісті Нечуя-Левицького «Микола Джеря». Очевидно, заснували їх утікачі, що повернулись у свою місцевість після скасування кріпацтва 1861 року. Є декілька назв у інших областях. Ті назви походять від Криму. Є три села Кримка! Є Старий Крим у Криму біля Феодосії, а інший Старий Крим — біля Жданова. Його заснували греки — переселенці з Криму. В подібних назвах відбилися, здебільшого, сліди мандрів трудящого народу за кращою долею.

ІВАН ЧИ ПЕТРО?

Серед топонімів України дуже багато антропонімів. За нашу бурхливу історію змінювались не раз володарі української землі і суспільний лад, а це відбивалось і на назвах, як побачимо далі. Наші антропоніми різноманітного походження, але переважають серед них такі, що виникли від імен чи прізвищ перших насельників тієї або іншої місцевості, засновників населених пунктів чи колишніх власників.

Тут ми говоримо переважно про назви міст і сіл. Деякі з них, як Київ, Львів, Володимир-Волинський, Васильків, виникли від імен певних історичних осіб. Про давність тих або інших поселень можна судити з самої назви.

Навколо Києва й тепер існують села з такими доволі довгими назвами, як Дмитровичі, Іванковичі, Микуличі тощо. Це дуже давні села. Пішли вони від старшого в роді — Дмитра,

Іванка, Микули. І всі його нащадки, і всі приймаки, і самі поселення стали називатися — Дмитровичі, Іванковичі, Микуличі.

А ось такі назви, як Миколаїв, Гринів, Романів утворилися набагато пізніше, коли вже виникла приватна власність. Вони мають присвійний характер, відповідають на запитання: чий двір або хутір? З них же поволі повиростали і села. Такі назви трапляються переважно в давніше заселених областях північно-західної половини України, як Волинь, Київщина, Чернігівщина, Галичина.

Степи заселялися порівняно недавно, у XVIII—XIX століттях. Тому й поселення називалися часто-густо від імені першого поселенця. Отак і виникли сотні сіл з однаковими назвами — Іванівка, Михайлівка, Андріївка тощо. Яке ж особове ім'я переважає в топонімах чи, певніше, антропонімах? Мабуть, Іван та Петро — найпоширеніші у нас імена! На 1947 рік було назв поселень, утворених від імені Іван, понад триста: Іванівка, Івановичі, Іванківці, Іванюки, а від імені Петра — щось до чотирьохсот! Уявіть собі, як це було практично незручно! А тому цих тезків останнім часом поменшало. Багато їх перейменовано.

Інша річ поодинокі на всю Україну назви, як Сулимівка або Сомкова Долина, що нагадують про видатних історичних осіб. Перша — гетьмана запорозьких козаків Івана Сулиму, під керівництвом якого в серпні 1635 року було захоплено фортецю Кодак на Дніпрі та знищено польсько-шляхетський гарнізон. Друга — родича й бойового соратника Богдана Хмельницького Сомка, наказного (спеціально призначеного) гетьмана Лівобережної України.

Хоч не густо, зате надзвичайно різноманітні трапляються по Україні етноніми — назви, що походять од найменування всяких племен і народів. Такі, що нагадують поляків, татар, половців, більш-менш зрозумілі для всіх. Але є назви загадкові, їх значення треба дошукуватись у спеціальній літературі, у рідкісних старих книгах. Наприклад, на Західній Україні є аж три села з назвою Ятвяги. Що це таке? З історичних джерел дізнаємось, що було в XII—XIII століттях таке литовське плем'я. Постійно воювало з нашими князями.

Війн на протязі нашої історії було безліч. Предки наші завжди були хоробрі в обороні рідної землі. Але вони не

були кровожерливі. І полонених часто оселявали у себе на пустопорожніх землях, яких тоді було вдосталь. Так сталося і з ятвягами. Минули століття, не раз змінилась мова, релігія, державний лад, а стара назва — Ятвяги — лишилась як пам'ятка про великодушність херобрих предків наших.

А от інший загадковий випадок. На Поділлі, у Вінницькій області, сотню років існувало село Чемериси Волоські. Незрозуміла назва Чемериси, ще й Волоські! Сіл з подібними назвами на Україні кілька.

Десь у XVI—XVII століттях чемерисами називались найманці з татар (а може, таке плем'я татарське було), що служили польським магнатам. Поступово вони вихрещувались, родичалися з українським населенням, стали звичайними хліборобами. Після Великої Вітчизняної війни село переіменовано в Журавлівку.

Багато чого цікавого іноді криється за призабутими вже назвами «кутків» по містах і селах. У селищі Осипенко (колишня Новоспасівка) коло Бердянська на Приазов'ї старі люди пам'ятають і досі назву одного кутка — Задунайці... Хто з українців не знає славнозвісної опери «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського! Про долю тих самих задунайських січовиків й нагадує нам куток Задунайці. Коли вони 1828 року на чолі з останнім кошовим Гладким повернулись на бік Росії, то їх трохи згодом розселили понад Азовським морем. І одною з їхніх станиць була Новоспасівка — тепер Осипенко.

ВІД ПЕРУНА ДО ДНІПРОГЕСУ

 Єна околиці Києва, понад Дніпром, Видубецький монастир (тепер заповідник). Коли з наказу князя Володимира скинуто було в Дніпро головного поганського «бога» — ідола Перуна, кияни нишком (і князя побоюючись, і за старим богом жалкуючи), йшли берегом Дніпра і промовляли: «Видибай, боже!» (цеб-то — виходь). І те місце, де хвилі ніби прибили Перуна до берега, й назвали Видубецьке. Так ця язичницька назва і живе майже тисячу років.

Не думайте, що вона одна. Зрідка на Україні зустрічаються ще топоніми, що походять від стародавніх дохристиянських вірувань. Наприклад, Бабина Гора, село Бабинці, у Києві Бабин Яр, де німецько-фашистські окупанти замордували стільки радянських громадян. Від якої ж «баби» всі вони? Навіть від «прабаби». Кажуть, що наші предки, давні слов'яни, поклонялись якомусь жіночому божеству, яке звалося «Баба» і перебувало нібито на горах та річках.

Незрівнянно більше лишилось пам'яток християнського культу. Передусім це назви монастирів і соборів. По всій Україні розсипані ще й досі такі села, як Спасівка, Благовіщенське, Троїцьке, Успенівка, Воздвиженське, Вознесенськ тощо. Мабуть, вони виникли на честь так званих «храмових свят» по церквах. Могли колись входити і в володіння монастирів, що мали подібні назви. Багато їх за Радянської влади перейменовано, але трохи ще залишилось.

Дуже рідко подибуємо назви, пов'язані з віруваннями в нечисту силу, в дикі забобони: Чортовець, Шайтанка, Відьмаки, Вовкулаки.

По всій Україні густо розсіяно назви, в яких відбилися гучні і криваві історичні події. Ось село Виграїв, Виграївський ліс. Там Богдан Хмельницький 1648 року виграв великий бій у польської шляхти. А в Різаному яру, певно, військо Потоцького і Калиновського попало в пастку між козаками і татарами.

Буває й так, що одна і та ж сама місцевість мінjala кілька назв. Це свідчить про її багату й цікаву історичну долю.

В околицях Переяслава-Хмельницького є гора, власне — височина, яка має аж три назви — Забіги, Татарська і Шевченкова. Ще на початку нашого століття старезні діди та бабусі переказували своїм онукам те, що почули од прадідів: «Ми, дітки, зараз живемо спокійно, а колись до нас орди забігали!» Оскільки прадавній Переяслав добре захищений був від кочовиків річками Трубежем і Альтою (нині пересохла), доступ до нього був тільки через оцю гору. Назва «Забіги» — найдавніша, народилася, мабуть, за половецьких нападів XI—XII століття. «Татарська» — назва молодша, можливо, пішла від татаро-монголів, що зруйнували Переяслав 1239 року, а може, від нападів ханських орд у XVI—XVII століттях... Назву ж «Шевченкова» дали місцеві краєзнавці, бо Шевченко, який дуже любив Переяслав,

живучи там 1844 і 1859 року, часто ходив через цю гору до своїх друзів у село В'юнища. Так три назви однієї гори відбивають долю міста за сотні років.

Чимало тепер на карті України топонімів нових, що виникли після Жовтневої революції. Це передусім назви, що походять від прізвищ видатних і улюблених народом діячів. Серед них найбільше таких, що їх дано на честь великого вождя трудящих всього світу В. І. Леніна (селище Леніне — в Криму, Ленінське — на Луганщині тощо), геніального поета України Т. Г. Шевченка, на честь видатних діячів Комуністичної партії Г. І. Петровського, М. І. Калініна, Ф. Е. Дзержинського, С. М. Кірова, радянських полководців М. В. Фрунзе, Г. І. Котовського, М. О. Щорса, М. Ф. Ватутіна та інших.

Це — назви, що в них відбилися історичні зміни й події, які сталися в житті України за радянських часів: індустріалізація, колективізація, Велика Вітчизняна війна тощо. Виникло дуже багато зовсім нових назв, про які п'ятдесят років тому ніхто не міг мати уявлення, — колгоспів, радгоспів, РТС, різних ферм, маленьких і великих підприємств, гігантських ГЕС уздовж Дніпра (Каховська, Кременчуцька).

На наших очах народжуються нові міста. Тільки після Великої Вітчизняної війни на Західній Україні почали досліджувати і розробляти новий Львівсько-Волинський вугільний басейн. Злилися селища восьми діючих шахт, і з них утворено нове місто — Нововолинськ. А будівництво тут розпочалось лише 1950 року.

Здавна існувало в Донбасі робітниче селище біля вузлової станції Хацепетівки. Підприємства його, всі пов'язані з вугільною промисловістю, дедалі розширювались, посилено зростало населення, і 1958 року селище Хацепетівка стало містом Вуглегірськ.

По старовинних наших містах

СЕРЦЕ УКРАЇНИ

Цілком зрозумілі назви Нововолинська чи Вугле-гірська — новітніх індустріальних міст. А от імена старих міст України овіяні численними поетичними переказами і легендами, в них криються часто цікаві загадки. Почнемо з київсько-полтавського Подніпров'я.

На світанку нашої писаної історії постійно згадуються три міста — Київ, Чернігів і Переяслав. Київ, як ви знаєте з легенди, заснували три брати: Кий, Щек і Хорив і назвали так на честь найстаршого серед них — Кия. Київ стояв на межі лісу і степу, на великому водному шляху «із варяг у греки», на перетині торговельних шляхів, тому бурхливо розвивався.

Знаємо з літописних джерел, що 860 року київські князі Аскольд і Дір ходили великим походом на могутню Візантію. Отож, треба думати, що Київ уже в IX столітті був не якийсь хутірець, а великий життєвий центр східних слов'ян. Пам'яткою розквіту Києва часів Ярослава Мудрого (XI століття) і досі стоїть Софійський собор (тепер архітектурно-історичний заповідник), диво староруського мистецтва.

За свою довгу й бурхливу історію Київ неодноразово зазнавав жахливих руйнувань. 1240 року його знищили татаро-монгольські орди Батия. Київ тільки потроху почав підніматися з руїн (уже під владою литовських феодалів), як став жертвою другої татарської навали. 1482 року місто знову було сплюндроване дощенту ордами кримського хана Менглі-Гірея. Але воно так швидко воскресло з попелу, що

вже через чверть століття знову було великим центром торгівлі. Славились його ремісники, об'єднані у дванадцять цехів.

Пізніше Київ уславився як центр освіти своєю колегією (згодом Академією). Це її студенти вітали віршами Богдана Хмельницького, коли він тріумфально в'їздив у місто 1648 року після перемоги під Пилявцями. У Києві бував, подовгу жив і працював Т. Г. Шевченко. І хотів тут назавжди оселитись...

Ще раз воскреслий після німецько-фашистської руйни, знову розквітнув радянський Київ, населення його перейшло за мільйон.

І здавна людей цікавило — чи достовірна легенда про Кия, Щeka та Хорива? І коли вони жили? І скільки ж років Києву? Вчені старанно досліджували різноманітні літописи — візантійські, вірменські. І дійшли висновків: у переказі про трьох братів є зерно правди. Деякі літописці називали Кия простим перевізником, ба навіть розбійником. Але вже перший наш літописець Нестор зауважує, що перевізника чи розбійника не міг приймати з почестями візантійський імператор. Отож Кий, напевно, був князем слов'янського племені полян, яке жило в трикутнику між Дніпром, Ірпенем і Россю.

Київ він заснував десь у другій половині VI — першій чверті VII століття. Тоді наші предки вели тяжку боротьбу з жорстокими завойовниками аварами, що на середньому Дунаї утворили свою могутню державу — Аварський каганат. Тож Кий як подалі від них і заснував укріплене місто, що стало великим життєвим центром східних слов'ян на Середньому Дніпрі.

Отже, Київ існує вже 1300—1400 років. Але праці інших археологів доводять, що на території сучасного Києва (а вона величезна — до 70 тисяч гектарів) було ціле гніздо хліборобських поселень ще дві тисячі років тому. В Києві й зараз розсіяно багато стародавніх топонімів, як Хрещатик, гора Щекавиця, Батиева гора тощо. Це — визначні, а скільки ж менш значних і теж цікавих чекає ще на своїх збирачів і дослідників?..

Хіба що трохи молодший від Києва згадуваний поруч із ним у літописах прадавній Чернігів. Спом'януто його в договорі Олега з греками ще 907 року. Лежить він у місцевості, яку з сивої давнини населяло слов'янське плем'я сіве-

рян. Про походження назви Чернігів є різні гадки. Дехто вважає, що походить воно від Чорного гаю, темного, дрімучого.

Колись Чернігів таки справді лежав серед лісу. А є гадка інша, що ця назва походить від князя Чорного і його дочки княжни Чорної, або Цорни,— ще з дохристиянських часів. Ніби до міста підступили якісь вороги, і ватажок їхній вимагав собі красуню — княжну Чорну. А вона, щоб не віддаватись ненависному ворогові, скінчила життя самогубством. У центрі Чернігова й досі височить могила княжни Чорної. Є ще таке припущення, що назва Чернігів (стародавнє Чернегов), у місцевій вимові Чернігов, походить від застарілого збірного «чернь» — люди, населення, бо Чернігів був за княжих часів містом дуже значним і багатонаселеним. До найвидатніших пам'яток нашої старовини належить чернігівський Вал над Десною. Тут, на місці колишнього кремля, серед чудового краєвиду на Чернігів і за Десну, стоїть кілька величних будов. І між них — Спаский собор XI століття, що його почали будувати майстри трохи раніше Київської Софії з наказу князя чернігівського Мстислава Хороброго, рідного брата Ярослава Мудрого.

Мстислав замолоду був призначений удільним князем у Тмутаракань — на Таманському півострові, на Північному Кавказі. Там його військо підкорило кавказькі народи ясів і касогів, предків осетинів та черкесів. Не бажаючи втрачати воїнів, Мстислав викликав на єдиноборство князя касогів Редедю і вбив його. За уговором яси і касоги приєднались до війська Мстислава і вірно служили йому. Вони пішли за ним на Подніпров'я, коли він воював за владу із братом Ярославом Мудрим. Мстислав став на чолі величезного князівства Чернігівського, що при ньому (в 1024—1036 роках) простягалось від Кавказу до Десни і від Оки до Дніпра. Тоді Чернігів, «брат Києва», був навіть його суперником.

Переживши татарську руїну та польсько-литовське панування, Чернігів у XVII столітті став теж значним містом козацької України і тоді вславився своєю друкарнею, що була на той час другою після київської і випустила багато цінних книжок.

На три чверті знищений німецькими фашистами, Чернігів ще раз наново відбудований.

Гадають, що від зайшлих дружинників Мстислава Хороброго — касогів або черкесів — і виникла назва теперішнього обласного міста на Дніпрі — Черкаси. В самих Черкасах якусь місцевість колись називали «Казбет» — чи не від слова Казбек?

Вперше згадується про це місто в документах XIV століття. Козаки з'явилися тут уже в другій половині XV століття, тобто ще до заснування Запорозької Січі. Тут вони збиралися і звідси вирушали «на уходи», промисли в Дикому Полі. Це були люди відважні, озброєні, не підлеглі нікому. Таке значення мало татарське слово «козак».

Черкаський замок з початку XVI століття був опорним пунктом проти наступу Кримського ханства та султанської Туреччини на Україні. У період 1648—1667 років місто було центром Черкаського полку. Звісно, на той час (XVII—XVIII століття) «полк» на Україні був не лише військовою одиницею, але й адміністративно-територіальною. Так звалася вся місцевість, на якій жили сім'ї козаків полку.

У 1845 і 1859 роках у Черкасах бував Тарас Шевченко.

Про заснування Переяслава (з 1943 року Переяслав-Хмельницький) і походження його назви маємо спірні відомості. За літописом його заснував ніби 993 року великий князь київський Володимир Святославович після одної знаменитої події. На берегах Трубежа зішлись два війська — руське й печенізьке. Молодий воїн Кирило Кожум'яка (за іншими свідченнями — Ян Усмошвець), син простого київського ремісника, переміг у єдиноборстві велетенського на зріст і страхолюдного з вигляду печенізького богатиря. Вражені цим, печеніги не встояли в бою. Отже, Кожум'яка «перевів славу» у печенігів, звідси й Переяслав.

Але всупереч цій гадці є доказ, що це місто існувало набагато раніше! В такому важливому історичному документі, як договір Олега з візантійськими греками від 907 року чітко сказано про сплату данини на руські міста — Київ, Чернігів, Переяслав та інші... Отже, це було третє за своїм значенням місто Русі Київської.

Деякі вчені вважають, що назва Переяслав походить від старослов'янського імені Переяслав. Адже в Болгарії, на Дунаї, існувало місто з подібною назвою — Переяславець або Переяслав.

Розташований на межі Дикого Поля, Переяслав у XI—XIII століттях був аванпостом Києва. Батіїв орди могли здобути Київ 1240 року, тільки втопивши в крові Переяслав 1239 року. Відновлений з руїн у XVI столітті, Переяслав згадується не раз і в історії козацької України. В ньому відбулась Переяславська Рада 1654 року, що ухвалила возз'єднання України з Росією.

У XVII—XVIII століттях Переяслав був одним з найбільших на Україні торгових центрів. Тут не раз вибухали й народні повстання, зокрема, 1630 року під Переяславом понад три тижні точилися бої між польсько-шляхетським військом і козаками. Повстанці під керівництвом Тараса Федоровича тоді здобули перемогу.

Т. Г. Шевченко оспівав Переяславську битву у поемі «Тарасова ніч».

У 1648—1781 роках місто було центром Переяславського полку.

По другий бік Дніпра, посередині Київщини, ми бачимо інше місто, видатне в історії нашої Батьківщини,— Білу Церкву. Розташована вона в мальовничій місцевості над річкою Рось, яка за княжих часів теж була границею з Диким Полем. Кілька століть Біла Церква не сходить зі сторінок історії України. З нею пов'язано імена народних героїв — Наливайка, Богдана Хмельницького, Семена Палія, що під його керівництвом було визволено місто з-під польсько-шляхетського гніту.

Після перемоги під Корсунем військо Богдана Хмельницького влітку 1648 року стояло тут табором, і звідси гетьман розсилав свої запальні універсали, закликаючи народ до загального повстання. Біла Церква — одне із стародавніх міст України. Заснував його ще Ярослав Мудрий десь у середині XI століття. Спочатку називалось воно інакше — Юр'їв. Народна ж назва Біла Церква походить, за переказами, або від побудованого за княжих часів собору з білого каменю, або спорудженої пізніше (після татарської руїни) церкви з неокореної берези.

Місто було центром Білоцерківського полку.

БОЙОВІ ПОБРАТИМИ

всіх договорів Богдана Хмельницького з Польщею неодмінно згадуються три воєводства — Київське, Чернігівське і Брацлавське. Ця частина території покозаченої України згодом возз'єдналася з Росією.

Ще за польсько-шляхетського панування величезне Київське воєводство простягалось від річки Случа за Ворсклу обабіч Дніпра, Чернігівське ж воєводство обіймало придесенину. А що то за воєводство Брацлавське, чи згодом полк, за який постійно сперечалися козаки з поляками? За часів Богдана Хмельницького це було західне пограниччя визволеної України — східне Поділля понад Бугом і до Дністра, приблизно територія сучасної Вінницької області. Тут діяли, прикриваючи шлях на Чигирин, найкращі сподвижники Богдана Хмельницького, оспівані в народних піснях герої визвольної війни, козацькі полковники Кривоніс, Богун і Нечай.

У пісні про Кривоноса досить точно згадуються західні межі покозаченої України:

Гей, чи бач, ляше, що по Случ наше,
По Костяною могилу!

Случ — річка на Волині, а Костяна могила якраз була десь посередині Поділля. Кривоніс загинув перший, і подільське пограниччя стерегли Богун, полковник вінницький, та Нечай, полковник брацлавський. Теперішній Брацлав — містечко на Вінниччині понад річкою Бугом. А колись він був значним оборонним і торговельним містом на шляху між Галичиною та Подніпров'ям.

Звідки ж походить назва Брацлав? У другій половині XIV століття українські землі, крім Галичини, загарбаної Польщею, підпали під владу Литви, що стала тоді величезною державою «од моря до моря» — від Чорного до Балтійського. На Поділля прийшли бойові дружини литовських князів — небожів великого князя Ольгерда, братів Коріатовичів (Федора, Андрія, Олександра і Микити), й почали заселявати малолюдні тоді землі понад Бугом і Дністром, будувати укріплені замки для оборони од татарських нападів. Отже, припускають, що назва Брацлав, трішки змінена у вимові (Братслав — Брацлав), походить від двох слів

«брат» і «слава» в пам'ять братської слави князів Коріатовичів. А дехто вважає, що місто заснував якийсь староруський князь Брючислав, і назва «Брацлав» — трохи змінене «Бряцлав».

На Подільському пограниччі війна майже не припинялась. Польські пани не раз нападали підступно, не оголошуючи війни. Взимку 1651 року під час такого несподіваного нападу і загинув у бою в містечку Красному брацлавський полковник Нечай, про що, зокрема, говориться в пісні:

...Ой як стисне козак Нечай коня острогами,
За ним ляхів сорок тисяч з голими шаблями.
Ой як візьме козак Нечай од башти до башти,—
І став ляшків, вражих синів, як снопики, класти.
...Повернувся козак Нечай на правее плече,—
А вже з ляшків, вражих синів, кров річками тече.
Повернувся козак Нечай на лівую руку —
Не вискочить Нечаїв кінь із лядського трупу...

В цій пісні багато перебільшення. Але яскраво виступає головна риса улюбленого народного героя — він боїться не смерті, він боїться «свою славу козацькую під ноги топтати». Могила Нечая існує і досі між селами Красним і Черемошним Вінницької області. На ній встановлено пам'ятник.

Польські загони після загибелі Нечая обложили і Вінницю, але здобути не змогли. Полковник Богун славився не лише відвагою й відданістю козацькій справі, але й кмітливістю на різні військові хитрощі. Вінниця, як відомо, розташована на горбах і височинах, тому її називають іноді «Малий Київ». На горі стояла й тодішня вінницька фортеця. Богун наказав обліляти зверху водою схили, які одразу ж обмерзли. І по цій ожеледиці та ще й під козацькими кулями на гору видертись ніхто не зміг.

Звідки ж походить назва «Вінниця»? Стоїть на річці Вінничка? А це слово звідки? Можливо, від старовинного слова «віно» — придане або посаг за якоюсь багатою нареченою? А може, над річкою Вінничкою колись справлявся давній звичай — пускати на воду дівочі віночки з квітів? Ймовірніше, що ця назва пішла від давнього народного «винниця» виноградник...

Говорячи про Поділля, неодмінно треба згадати його колишній центр, історичне місто Кам'янець-Подільський. Тут збереглося пам'яток старовини більше, як у Чернігові, але в

Чернігові — від наших предків, а тут переважно під іноземних загарбників. Охороняється як заповідник старовинний Турецький замок. Одне передмістя і досі зветься Карвасари — зовсім неукраїнське слово, а переінакшене турецьке «караван-сарай», цебто заїжджий двір» для подорожніх, для крамарських караванів.

У XVI—XVII століттях Кам'янець був грізною фортецею, яка заступала туркам і татарам з-за Дністра шлях углиб України і Польщі. Водночас це було чимале торговельне місто. У XVII столітті Кам'янець належав до визначних міст України. Він тоді майже дорівнював Києву, маючи теж до двадцяти тисяч населення.

Ще в XVI столітті у Кам'янець-Подільському міську землю було поділено на три частини між українцями, вірменами й поляками. Крім цих трьох головних народностей, у Кам'янці жило чимало інших, що мали хоч свої вулиці або провулки. В 1672 році Кам'янець з усім Поділлям став жертвою турецько-татарської навали, що супроводжувалась жахливою руйною і всякими насильствами над мирним населенням. Ото ж бо запорожці в своєму славетному листі до турецького султана називали його «кам'янецький кат» і «подолянський злодіюка».

Походження і значення назви Кам'янець-Подільський не викликало сумнівів, бо центр міста побудовано було на скелястому острові посеред річки Смотрич. Але коли саме? Де-хто з істориків вважав, що у XIV столітті за польсько-литовського панування. Та є нібито дані, що Кам'янець давніший і в його заснуванні брали участь вірмени, втікачі від турецьких нападів з колишньої своєї столиці Ані.

ПІД КАРПАТАМИ

Гут лежать міста, що мають гучну славу в нашій історії. І найперше з них — Галич, понад верхнім Дністром. Одне з найстаріших слов'янських міст. Виникло десь у IX—X столітті. В літописі згадується вперше 1140 року. В XII столітті Галич був широко відомий як столиця могутнього Галицького князівства. Від нього все Прикарпаття згодом дістало назву Галичина.

За кілька кілометрів до теперішнього Галича, невеличкого райцентру Івано-Франківської області, розкопано руїни чудових будівель (соборів, палаців) Крилоса — Галицького кремля. Між ними знайдено саркофаг князя Ярослава Осмомисла, прозваного так за те, що він у XII столітті, коли письменних людей взагалі було дуже обмаль, знав вісім мов! Це до нього звертався невідомий автор «Слова о полку Ігоревім», як до одного з наймогутніших володарів руських земель, влада якого сягала аж до гирла Дунаю, з такими натхненними словами:

Гей, галицький Осмомисле,
Княже Ярославе!
Ти високо угорі
Сидиш на своєму
Златоківанім столі.
Підпер гори Угорській
Ти залізними полками,
Шлях королю заступив,
Дунаю брами зачинив.¹

Але як виникла сама назва «Галич»? У польських джерелах є вказівки, що імовірно від слова «галка», що замок Галич дістав свою назву від гори тієї ж назви...

Досі нам, тлумачачи назви старовинних міст України, доводилось часто робити різні більш чи менш вірогідні припущення.

Аж ніяких сумнівів нема щодо назви головного міста Західної України Львова. То був страшний XIII вік. У згарищах і руїнах лежали майже всі руські землі, сплюндровані варварською татаро-монгольською навалою.

На крайньому південному заході військо Данила Романовича, князя Галицького і Волинського, героїчно відбивало напади західних ворогів, що намагались захопити руські землі. 1238 року під Дорогочином руська рать жорстоко розгромила німецьких загарбників, про що цікаво розповідається в поемі Миколи Бажана «Данило Галицький» та в однойменному романі Антона Хижняка. Данило Романович намагався створити спілку європейських держав проти монголів. Він звертався по допомогу і до римського папи, але той

¹ Переклад О. В. Коваленка.

1253 року прислав йому корону «короля Русі» — та й годі. Резиденцією короля Данила був тоді пограничний Холм, якому постійно загрожували поляки. 1256 року Данило Романович заснував у глибині своїх земель на річці Полтві, подалі від кордонів, нове місто і на честь свого сина Лева назвав його Львів.

ПО ЗЕМЛІ ВОЛИНСЬКІЙ

о найдавніш заселених земель наших належить Волинь. Ще в VII столітті нашої ери великий арабський географ Массуді згадує про могутню державу Валінана. Свою назву вона дістала, певно, від стародавнього міста Волинь на притоці Західного Бугу — річці Гучві. Трохи пізніше неподалік від нього, над річкою Лугою, великий князь київський Володимир заснував Володимир-Волинський. Він згадується в літописі ще 988 року. В ньому тридцять три роки (1172—1205) князував Роман Волинський, палкий патріот руської землі. Русь тоді була знесилена княжими усобицями та половецькими нападами. Шматували її й інші недруги.

Князь Роман сам був безстрашний воїн. Він так хоробро і безстрашно бився проти всіх напасників, що в «Літописі Галицько-Волинському» про нього сказано: «...кинувся був на поган так, як лев, а був сердитий, як рись, нищив їх, як крокодил, переходив їх землю, як орел, а хоробрий був, як тур...»

Після смерті Ярослава Осмомисла 1199 року Роман об'єднав Волинь з Галичиною в одну сильну державу. А 1205 року він поліг у бою з поляками під Завихостом, лишивши чотирирічним сиротою сина Данила, майбутнього засновника міста Львова...

А ось стародавнє місто Острог, відоме як один з найвидатніших центрів боротьби за українську освіту й культуру в XVI—XVII століттях. Сама назва «Острог» свідчить про глибоку давність його. «Острог» — так називалось стародавнє дерев'яне слов'янське укріплення, огорожене загостреними кілками (згодом їх заступили кам'яні мури). Заснований десь у IX столітті. В літописі вперше згаданий 1100 року. Довго ним володіли великі українські феодали

князі Острозькі, які мали навіть свої війська, через що польський уряд мусив на них зважати. Ще й досі збереглися руїни замку Острозьких. Наприкінці XVI століття тут існувала відома «Острозька школа», з якої вийшло кілька видатних діячів. Вчився тут і майбутній козацький полководець Петро Конашевич-Сагайдачний.

В острозькій друкарні 1581 року зайшлий сюди московський славетний друкар Іван Федоров випустив так звану «Острозьку біблію», один з найкращих зразків друкарського мистецтва — величезний і багато оздоблений том на 1256 сторінок.

До найстародавніших міст належить і Луцьк, теперішній центр Волинської області. Хто ж його заснував? Дехто приписує це князю Володимиру — наприкінці X століття, а інші вважають, що виник він ще аж у VII столітті. Це можна пов'язати із згадками арабського географа Массуді про державу Валінана. В літописі місто згадується 1085 року (за назвою Лучеськ) як центр особливого удільного князівства. Пізніше його захопила Литва, про що нагадують руїни замку Любарта. Найімовірніше, що місто названо від слов'янського племені лучан.

Луцьк відіграв немало роль в історії української культури. Ще 1617 року там було засноване так зване Луцьке братство, що пропагувало освіту. Відомий Луцьк і тим, що в його районі колись багато років діяли гайдамацькі загони — громили панів.

За царських часів центром величезної Волинської губернії був Житомир, який лежить далі на схід, уже недалеко від Києва. Це мальовниче місто теж стародавнє. Гадають, що названо його від слов'янського племені житичів. А є й таке припущення чи переказ: у київського князя Аскольда, вбитого Олегом, нібито був воевода Житомир. Не бажаючи служити вбивці свого князя, він пішов з Києва і заснував своє місто. Могло й так бути. Але в обох випадках маємо корінь «жито». Можливо, звідси й житичі — ті, що сіяли жито. До речі, житом за давньослов'янських часів називали всяку пашницю.

ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Між Черніговом і Переяславом-Хмельницьким на річці Остер лежить старовинне місто Ніжин. У літописі під роком 1147 (рік, коли засновано Москву) згадується місто Уневеж. Десь за тих саме часів спом'януто і Нежатин або Нежати́на Нива. У Євгена Гребінки є поетична легенда (російською мовою) «Нежин-озеро». І скрізь ідеться про місцевість на південь від Десни. Знищений половцями і татарами Ніжин, певно, кілька століть зовсім не існував, бо 1625 року його по документах названо Новоосілим городищем», цебто руїнами давнього поселення, заселеними наново.

Така була доля багатьох давньоукраїнських міст. Ніжин швидко розвивався за часів Богдана Хмельницького й опісля. Він став центром найбільшого територіального козацького полка, який простягнувся з-під Києва під Брянські ліси. У реєстрі, затвердженому після Переяславської ради, мало бути 60 тисяч козаків, з них у Ніжинському полку трохи пізніше було 12 тисяч. Ніжин швидко став великим торговельним центром. У другій половині XVIII століття він мав населення майже вдвічі більше (11 тисяч), ніж Чернігів (6 тисяч).

На Північному сході України річки Десна і Сейм утворюють кут. Тут розташовані три невеличких, але стародавніх міста, що колись були центрами удільних князівств.

У мальовничій місцевості над Десною лежить Новгород-Сіверський, одне з стародавніх міст нашої Батьківщини. Відоме з XI століття, воно було стоїчним городом Сіверського князівства. Навіки його уславив невідомий співець-патріот у «Слові о полку Ігоревім» — перлині світового мистецтва. Звідси князь Ігор Святославич 1185 року на чолі руської рати вирушив у нещасливий похід на половців — лютих ворогів рідної землі, коли «встона бо, братіє, Київ тугою, а Чернігів напастями...»

Нам зрозуміла назва Новгорода-Сіверського — від племені сіверян. На другій стороні кута, над Сеймом, розташований Путивль, відомий ще з 1146 року. Сама назва походить від слова путь-шлях, роздоріжжя...

«Сурми сурмлять у Новгороді, стоять стяги в Путивлі...» — сказано в «Слові о полку Ігоревім».

Під час Великої Вітчизняної війни Путивль та його околиці (Спадщанський ліс) знову уславились як місце, де народжувались партизанські загони двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака.

Між Путивлем і Новгородом-Сіверським, на річці Єсмані, стоїть на узгір'ї Глухів. Знищений половцями 1152 року і татарами 1239 року, в XII—XIII століттях центр удільного князівства, він 1352 року вимер геть увесь від морової язви. Про нього довго не було згадок у документах. І тільки напередодні 30-х років XVII століття згадується якесь містечко «Новий острог, або Глухів». Можна гадати, що назва походить від тодішніх довколишніх глухих лісів. Героїчно витримавши польсько-шляхетську облогу 1664 року, Глухів з 1708 року був резиденцією останніх гетьманів і адміністративним центром Лівобережної України до 1783 року.

Глухову пощастило в художній літературі. Він згадується у творах Шевченка, Гоголя і в «Енеїді» Котляревського.

У знаменитому Шевченковому «Сні» («У всякого своя доля...») є, зокрема, такі рядки:

Із города із Глухова
Полки виступали
З заступами на лінію.
А мене послали
На столицю з козаками
Наказним гетьманом...

Хоч назва Харкова з'явилася десь так недавно (середина XVII століття), про її походження є різні гадки. Одні обов'язково вказують або на якогось сотника чи козака Харка — зменшеного від імені Харитон, або на річку Харків. Інші ж припускають таке. Колись у степах придонецьких кочували половці. Справжніх міст — як ми їх уявляємо — у них, звичайно, не було. Але згадується в історії половецький хан Шарукань, також місто чи навіть, може, кочовище Шарукань. Чи не від переінакшеного Шаруканя виникло слово Харків?

Набагато простіше пояснити назву Полтави. Звісно, це місто в кожного пов'язується передусім із знаменитою битвою Північної війни (27 червня 1709 року), коли ро-

сійські війська завдали нищівного удару шведським загарбникам.

На місці Полтави літописець ще року 1174 згадує поселення Лтаву — якийсь далекий аванпост у степу землі Переяславської. Імовірно, що від маленької, тепер неіснуючої річечки Лтави, що впадала у Ворсклу, і народилася назва поселення «по Лтаві» — Полтава.

Отож із прикладів ми бачимо, що тлумачення топонімів вимагає обережності. Не можна покладатись на одне джерело чи припущення, треба порівнювати всі, які є!

СІМДЕСЯТ НАРОДІВ

ПОГИБОЩА, АКИ ОБРИ

Скільки ж народів перейшло через нашу землю? Писана історія наша починається десь дві з половиною тисячі років тому. Грецький вчений Геродот — він жив у V столітті до нашої ери — досить докладно описав сучасні південноукраїнські землі, які називав Скіфією. Згодом інші грецькі та римські автори називали їх Сарматія. Обидві ці назви походять від народів, що тоді кочували в наших степах, — скіфів і сарматів. То були народи іранського чи індокавказького походження, як згодом і їхні родичі алани, що полишили сліди у назвах наших великих річок.

Вже в наш час учені нарахували на Україні тільки в назвах населених пунктів сотні етнізмів, що походять од сімдесяти народностей і племен. Але стверджувати, ніби через Україну за дві з половиною тисячі років перейшло чи жило на ній якраз сімдесят народів, не можна з кількох причин.

Бувають етнізми випадкові. От, скажімо, калмики. Це були останні з азіатських кочівників, що з'явилися в Європі, між Каспієм і Доном, аж у XVII столітті і незабаром визнали владу російського царя. Калмики на Україні довго ніколи не проживали, але іноді разом з росіянами й українцями виступали проти кримських татар. Козацький літописець Величко згадує, що калмики ненавиділи кримських татар і були їхніми ворогами. В приазовських степах є мізерна, що пересихає влітку, річечка Калмицька. Може, на ній колись розбито калмиків чи навпаки — вони здобули над кимсь перемогу.

Наша власна література існує приблизно тисячу років. А свідчення про давніші часи й народи? Наші літописці, починаючи з Нестора, змушені були вибирати їх з іншомовних рукописів. Писали при свічках і каганцях. І досить було не розібрати чужий почерк, помилитися, щоб зовсім переінакшити назву народу чи держави.

Бувало, що якась помилка століттями передавалась від покоління до покоління. Адже тоді не було теперішніх довідників, енциклопедій, словників, граматик. Яким же дивом тоді була людина, що знала кілька іноземних мов! Отож ми маємо не так скаржитись на помилки й огріхи в працях стародавніх істориків і літописців, як дякувати їм. Бо коли б не вони, що б ми знали про давніх наших пращурів?

У цій же книжці ми хочемо поговорити лише про ті найвизначніші народи, які лишили по собі помітний слід в нашій історії, а особливо — в топонімах нашої рідної землі.

Перші початки організованого державного життя в наших предків — східних слов'ян зародилися дуже давно — ще до Кия і держави Валінана.

До нас дійшли згадки про боротьбу ще в IV столітті між антами і готами. Тоді сусіди, візантійські греки, називали предків наших слов'ян анти. Це було корінне населення, можливо, нащадки трипільців, що жило між Дніпром і Дністром. Сюди насунули аж із Скандинавії завойовники готи, народ германського походження.

Неспроможний подолати антів силою, готський король Вінітар підступом і обманом захопив їхнього короля Божа і сімдесят знатних антів і стратив їх. Але незабаром готів розтрошили нові завойовники гунни, зайшли з глибини Азії. То були войовничі кочівники. Сучасники оповідають про них страхіття: що вони були осоружні на обличчя, кривоногі, бо виростали на сідлах, пили людську кров з черепів убитих ворогів.

Недобитки готів забігли аж до Іспанії та в Крим. Анти відступили від моря в ліси. Орди гуннів загналися аж до сучасної Франції, зазнали там першої поразки. Після смерті їхнього страшного ватажка Аттіли, гунни, всіма зненавиджені, якось швидко розтанули між довоколишніх народів і зчезли. Не лишилося слідів від них і в топонімах України. Поодинокі назви від кореня «гун» — Гунька, Гунище — скоріше походять від чогось іншого.

Незабаром після гуннів, тим же споконвічним степовим шляхом — від Хінгану і Алтаю до Карпат — прийшли до Європи нові жорстокі завойовники авари, або обри, як їх називає у своїй «Повісті временних літ» київський літописець Нестор.

Авари перейшли Подніпров'я і Карпати і там, де тепер Угорщина, утворили свою державу — Аварський каганат. Звідти вони раз у раз набігали на сусідів. По дорозі авари підкорили країну слов'янського племені дулібів — Волинь.

Нестор досить докладно розповідає про аварів, чи обрів. Якщо гуннів згадували як низеньких, то обрів — як людей великих на зріст, фізично сильних і надзвичайно гордих.

Про жорстокість обрів, про знущання їх із слов'ян-дулібів у Нестора сказано: якщо треба обрину десь поїхати, то він запрягав до воза не коней, а дулібських жінок і поганяв їх бато́гом. Але згодом, на радість сусідніх народів, мало-численні обри, як і гунни, щезли безслідно після військових поразок.

У наших літописах згадується хіба один топонім, що походить від них, — давно зниклий «Обров» — у землі Переяславській. Нестор наводить характерне прислів'я про долю гордих обрів, зниклих без сліду й покоління — «Погибоша, аки обри» — «Згинули, як обри».

„ТЕКУЧИ В ЗЕМЛЮ ПОЛОВЧАНА...“

Через південно-українські степи з Азії до Європи переходили переважно народи тюрко-монгольського походження. Теперішня дунайська Болгарія дістала свою назву від тюркської орди, зайшлої у VII столітті з камської Болгарії чи Булгарії. Завойовники змішалися з підкореними слов'янами, перейняли їхню мову, а натомість дали своє ім'я. Мабуть, від цих стародавніх болгар, які не могли обминути Україну, залишилась назва малесенької річки на Харківщині — Болга́р. Було там колись і село Болгар, тепер перейменоване.

Значно чіткіші сліди у назвах полишили на наших землях колишні кочівники угри, або мадьяри, що прийшли з-за Уралу (там і досі живуть їхні родичі по мові — мансі).

Наприкінці IX століття угри перейшли Карпати, розгромили західнослов'янську Великоморавську державу і осіли на середньому Дунаї.

По Україні розкидано десятки топонімів, що нагадують про їхні переходи. Місцевість в околицях Києва і зараз називається Угорське. Між Києвом і Житомиром є Угорська гора. Але найбільше таких назв на Західній Україні: Угринів, Угорники, Угорці тощо. Назва села Угорці Незабитівські (тепер Незабитівка), мабуть, свідчить, що тут поселилися колись «незабиті» угорці, певно, полонені.

Угорські королі не раз намагалися захопити Галичину, як раніше підкорили Закарпаття — в XI столітті. Дивно склалась історична доля угрів, або мадьяр, чи венгрів, як їх ще називали. Нашадки войовничої кочової орди, що прикотилася з Азії, вони ввійшли в сім'ю європейських народів, поруч із нашими предками стали на обороні Європи від інших орд — татаро-монголів і турків.

Можна згадати ще й четверту, застарілу вже назву цих наших сусідів — магері. Гадають, що від нього походить назва частини міста Ніжина — Магерки.

Втім, такі назви, як Угорці, Ляшки, Волохи, не обов'язково можуть свідчити про прихід іноземців. «Угрином» нерідко називали українця, що прийшов із Закарпаття, тобто на той час угорського краю. Ще в XIX столітті українці з Буковини називали подільських українців «ляхами», а галицькі буковинських — «волехами». Так само «татарин» часто казали на українця, що повернувся назад у своє місто чи село з татарської неволі.

Багато клопоту наші предки мали з хозарами. В VI—VII століттях вони утворили між Волгою і Доном свою могутню державу — Хозарський каганат. У них були чималі міста — Ітіль біля гирла Волги і Саркел, чи Біла Вежа на Дону. Дехто ж вважає, що Саркел був розташований на Білосарайській косі біля Жданова.

Пізніше хозари посунули до Дніпра, і південноукраїнські степи якийсь час називались Хозарія. Вони розбили камських болгар, частина яких тоді й перемандрувала на Дунай. Підкорили хозари кілька слов'янських племен. Поляни, сіверяни, вятичі і радимичі платили їм данину хутром. Перші повстали проти хозар поляни — замість данини послали мечі, що означало оголошення війни.

Успішно воювало з хозарами руське військо на чолі з Олегом, але остаточно розгромлено їх було за Святослава. Недобитки їх забігли в Крим. За їхніх нащадків вважають маленьку народність караїмів.

Хозари дуже довго — з VI до X століття — були на наших землях, то й залишили чимало слідів у власних географічних назвах. Біля самого Києва на Ірпені є село Козаровичі, в Чернігівській області на Острі — село Козари. Ще деінде трапляються назви населених пунктів — Козара, Козар, Козарівка. Є маленькі річки Козарка і Козарська. На Полтавщині рукав Дніпра також називається Козарка. Козацький літописець XVIII століття Григорій Граб'янка намагався навіть довести походження слова «козак» від «козар».

Запеклі вороги наших предків були печеніги. У VIII столітті вони кочували в прикаспійських степах. У IX столітті, потиснувши хозар, печеніги вийшли в степи придонецькі. Посуваючись до Дунаю, вони перетинають дніпровський шлях «із варяг у греки», на вузьких переправах чигають на каравани руських купців, оточують з півдня Київську Русь.

За яких сто двадцять років (з 915 по 1036) київські князі мали шістнадцять тільки великих війн з печенігами.

972 року печеніги влаштували біля порогів засідку Святославу, який повертався з далекого походу. Видатний полководець поліг у нерівному бою.

Не раз печеніги підступали під самий Київ. З війни 997 року лишилась згадка про білгородський кисіль.

Печеніги обложили місто Білгород на Ірпені (тепер село Білгородка). Почався голод, на що печеніги й чекали. Але за порадою одного старого чоловіка білгородці зробили так: нашкребли останнього борошна, наварили киселю і спустили його в колодязь, а в другий — ситу, медовий розчин. Коли з'явилися печенізькі послы — пропонували здатися, білгородці показали їм, що мають поживну їжу з самої землі. Печеніги здивувалися — і відступили.

1036 року руська дружина Ярослава Мудрого остаточно розгромила печенігів під самим Києвом, і на згадку про це було споруджено Софійський собор. Потім недобитих печенігів знищили інші кочівники.

Нечисленні сліди в назвах свідчать, як далеко сягали кочів'я і напади печенігів у IX—X століттях: на Харківщині, на Дінці, є містечко Печеніги; під Новгородом-Сіверським,

біля Десни,— село Печенюги; на Прикарпатті, недалеко від Коломиї,— село Печеніжин.

Цікаво, що деякі кочівники ставали спільниками руських князів у боротьбі з іншими ордами і, зрештою, злились із нашим народом. Це тюркські племена узів і ковуїв, або чорних клобуків (шапок), та берендеї (X—XII століття). Від них полишалися сліди в топонімах по всій Україні.

Від слова «торки» походять назви аж трьох річок Торень у Донбасі, річки Торч на Київщині, села Торське на Дністрі, біля Заліщиків, села Торчин на Волині тощо. Частина узів переселилась на Русь — під Черкаси і Переяслав 1116 року. 1185 року вони брали участь у поході князя Ігоря Святославовича на половців. Після татаро-монгольської навали згадок про них уже нема. Пам'ять про узів лишилась у назві селища Узин — батьківщини космонавта Павла Поповича.

Від чорних клобуків лишилась пам'ять біля Переяслава-Хмельницького в назві річки Каратуль¹, притоки Трубежа, а від неї — в назвах сіл Велика та Мала Каратуль.

Величезним лихом для русів у XI—XII століттях було сусідство половців, хижої численної орди, що поділялась аж на одинадцять племен. В 60-ті роки XI століття половці (вони ж кипчаки, або кумани), з'явилися на Лівобережжі і почали нападати на рубежі Київської Русі.

В XII столітті утворилася велетенська половецька держава, яка простяглася від Іртиша на сході до Дніпра на заході, від камської Болгарії на півночі до Криму на півдні. Весь цей степовий простір тоді називався Дешт-і-Кипчак, кипчакський степ. Разом з княжними усьобицями напади половецькі підкосили могутню колись Київську Русь.

В рядках «Слова о полку Ігоревім» чутно стогін Землі Руської, нищеної і плюндрованої степовими хижаками. І треба звернути особливу увагу на деякі вирази у славнозвісному «Плачі Ярославни», вірної дружини князя Ігоря (в перекладі Т. Г. Шевченка):

Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі-граді Ярославна.
І каже: — Дужий і старий,
Широкий Дніпре, не малий!
Пробив еси високі скали,
Текучи в землю половецана...

¹ Каратуль — по-тюркськи «чорний клобук».

Отже, наприкінці XII століття місцевість нижче дніпровських порогів не нашою вважалась, а «землею половчана»! Споконвіку наші предки прагнули до моря, дороги у широкий світ, до інших культурних народів і передусім — до візантійських греків, до Чорного моря, яке за княжих часів навіть і називалось Руське море! І щоразу відтісняли їх кочові народи степу, що називався Диким Полем і починався вже від Росі і Трубежу, — то гунни, то хозари, то печеніги, то половці.

Але незабаром після походу Ігоря на половців з глибини Азії піднялася така гроза, що змела з лиця землі і половців, і багато які народи та держави. То була навала хижих орд Чингісхана.

І ТУРКИ, І ТАТАРИ...

ивним може здаватись, що на Україні в назвах лишилось ніби мало згадок про половців. Під Білою Церквою на Київщині є села Велике і Мале Половецьке. Є ще кілька подібних топонімів на Правобережжі. Над Десною, біля Новгорода-Сіверського, є село Комань (від іншої назви половців — кумани або від старослов'янського слова комоні — коні).

Невже так небагато? Але насправді слідів від половців набагато більше.

Кочівники наших південних степів були переважно тюркського походження і мови мали схожі. Оскільки ці племена й народи безнастанно воювали між собою, тіснили та підкоряли одне одного, то й мови їхні змішувались. Маємо суто українське слово «кавун». А воно запозичене від половців, які вже займалися частково і хліборобством. Згодом воно прищепилось у мові кримських татар. А в Криму на протязі сотень років бували й українські полонені — бранці, і запорожці, що їх визволяли, і мирні чумаки. То й зрозуміло, що такий смачний кавун перейшов і на українські баштани, і в українську мову.

Є у нас половецьких слів і в розмові, і в географічних назвах. Ці назви були розпорошені, як і самі половці у XIII столітті, коли з Монголії вийшли завойовницькі орди Чингісхана.

Спочатку завойовники скорили Північний Китай і Середню Азію. Пірамідами з людських голів позначався їхній шлях. Орди татар (як звали їх наші предки) на чолі з полководцями Джебе і однооким Сабудай-багадуром наближалися до Русі. Перелякані половці кинулися шукати спілки з руськими князями.

Жорстока битва сталася 1223 року (а може, 1224) над річкою Калкою в приазовських степах.

Як свідчать літописи, руських воїнів було до ста тисяч. Серед них були і знайомі нам ковуї, або чорні клобуки. Але через взаємні чвари, усобиці руські князі з'явилися не всі. Руське військо зазнало жорстокої поразки.

Тільки двом поранилим князям пощастило вирватися з бою — галицькому Мстиславу Удатному і його молодому зятеві, а пізніше наступнику Данилові Романовичу Волинському. Простих воїнів полягло тьма-тьмуша.

Ще грізніші орди з'явилися 1238 року на околицях Русі. Їх вів Батий, онук померлого вже Чингісхана.

Наприкінці 1240 року один із татарських загонів підступив під Київ. Керівник загону хан Мангу замилювався містом із-за Дніпра і, бажаючи обернути його на татарську столицю, запропонував киянам здатись. Але кияни, знаючи віроломність татар та гірку долю інших міст, вирішили загинути з честю, билися до останку.

Здобувши приступом Десятинну церкву, татари розбивали княжі гробниці, здирали одяг з мерців і натягали на себе...

Переможець Батий на загарбаних землях створив свою державу — так звану Золоту Орду. Частина розбитих половців забігла до Угорщини, а потім навіть до Болгарії, частина змішалася з татаро-монголами. Пізніше Золота Орда розпалася на три ханства — Казанське, Астраханське і Кримське.

Після татарської руїни спустошені південні землі Київської Русі приймають нову назву — Україна (тобто «край», «країна»).

На Україні залишилось чимало споминів про татар у назвах поселень та річок, як Татари, Татаринці, Татарівка, Татарська тощо. Про своє татарське чи взагалі тюркське походження свідчать розкидані на Україні назви (особливо річок), що мають корені «кара», «таш», «су» та деякі інші.

Тюркськими мовами вони означають: «кара» — чорний, «таш» — камінь, «су» — вода, річка. Отже, степові річки: Каратюк, Каратиш, Карачокрак — всі «чорні». Є такі «скелясті» річки, як Кам'яниця, Кам'яничка чи Кам'яниста. Те ж саме означають і назви річок Ташлик чи Ташань. Кічкису на Приазов'ї (трохи змінене Кучуксу) — справді маленька річка, притока Кальміусу («кучук» по-татарськи — малий).

Можна зауважити, що в деяких степових областях України частіше трапляються назви татарські, турецькі, взагалі тюркські — всі споріднені. Річ у тому, що за Перекопом кримському ханові підлягали ще три менші татарські орди. Землі їхні розташовані були поруч із «Вольностями війська запорозького», які простягалися від Південного Бугу до Кальміусу. Одна з них, Буджакська, або Білогіродська, орда жила в степах південної Бессарабії. Буджак — так називалася область між гирлом Дунаю, Чорним морем, Дністровським лиманом і Молдавською РСР. Нині вона входить до складу Одеської області УРСР.

Уважно розглядаючи карти південної Бессарабії, ми помічаємо багато назв чималих річок, озер, лиманів, населених пунктів, очевидно, походження не слов'янського, а тюркського. Бачимо Кагул, Ялпук, Кіргіж, Катлабук, Китай, Сасик, або Кундуз, Шагани, Алібей, Ташбунар тощо. Назву «білогіродська» тутешня татарська орда дістала від споконвічного слов'янського міста при гирлі Дністра — Білгорода.

В іншій частині теперішньої Одеської області між Дністром та Бугом кочувала колись татарська Єдісанська орда. Пам'ять про неї збереглася в досить численних назвах як Турунчук, Кучурган, Кодима, Тилігул, Аджалик, Хаджібей, кілька Ташликів тощо.

Із просторих степів між Запоріжжям і Перекопом давно зникла третя орда — Ногайська. Невеличкі рештки її живуть біля Каспійського моря. Згадка про ногайських татар залишилась хіба що в назвах невеличкого міста Ногайськ, а також річок, як Велика Калга (був татарський титул калга-султан), Утлюк, Ташенак, Токмак, Чингул, Юшанли, Чокрак тощо.

Найбільше татарських назв було там, де найдовше затримувалось татарське населення — в Криму. Тепер вони

замінюються українськими та російськими, причому іноді трапляються непорозуміння досить смішні. Дві притоки Салгиру, найбільшої кримської ріки, в побуті називаються Велика Карасівка і Мала Карасівка. А по-татарськи вони називалися Біюк-Карасу та Кучук-Карасу, тобто буквально Велика Чорна річка й Мала Чорна річка. Маємо переінакшення внаслідок випадкового збігу звуків.

ЧЕХ, ЛЯХ І РУС

КОСОВЕ ПОЛЕ

осі йшлося про історичних сусідів наших — степовиків, які майже всі були ворогами давньої Русі, а пізніше — України. А тепер — про своїх кровних родичів — слов'ян, стосунки з якими теж познайомились на нашій географічній карті.

В одному найдавнішому чеському переказі так оповідається про походження слов'ян. За сивих часів, може в VI чи VII столітті нашої ери, десь коло Карпат жили три брати — Чех, Лех (або Лях) і Рус. Коли роди їхні розмножились, бо жонаті онуки і правнуки не відділялись від родоначальників, і, нарешті, усім разом їм стало тісно, всі три брати, вже вожді племен, по-доброму порадилися між собою і вирішили розійтися на три сторони світу. Чех із своїм родом пішов на захід і оселився над великою рікою Лабою (по-німецьки Ельба), і від нього походять чехи. Лех, або Лях, подався на північ, дістався іншої великої річки Вісли. Від нього пішли поляки, або ляхи. Третій брат Рус рушив на схід до ще більшої ріки — Дніпра. І від нього походять руси, Русь.

Одразу можна спитати: від кого ж, якщо вірити цій легенді, походять південні, дунайські слов'яни? По-перше, кожна легенда є легенда, від неї не можна вимагати точності і цілком покладатись на неї, але в історичних легендах буває зерно правди. А по-друге в ті прадавні часи західні і південні слов'яни жили поруч — до вторгнення мадьярів, що вклинились між ними. Сліди цього вторгнення є й досі.

В Югославії живе невеликий народ словенці, або словени. В Чехословаччині словаки самі себе називають теж словени... Але найголовніше в легенді про Чеха, Ляха і Руса — думка про кровне братерство всіх слов'янських народів. Бурхливі історичні події то пов'язували тісно, то розлучали слов'янські народи, відбивалися на їхній долі. І сліди цих подій залишилися серед етнізмів. Здавна наші предки спілкувалися з дунайськими слов'янами — болгарами і сербами. Нещодавно в Болгарії урочисто відзначено 1100-річчя азбуки кирилиці, створеної слов'янським першовчителем Кирилом у IX столітті. Років тисячу тому вона прийшла до нас і стала основою освіти, культури, а також єдності з південними слов'янами.

Набагато пізніше, у XVIII—XIX століттях, на вільних землях південної України оселилися втікачі з Болгарії, яку тоді жорстоко пригнічували турки. Вони осіли переважно в південній Бессарабії (колишній Буджак), де заснували місто Болград, і в колишній північній Таврії, коло Мелітополя, Подєкуди ще й досі збереглися характерні болгарські назви сіл, як, наприклад, Преслав.

(За переписом 1959 року на Радянській Україні жило понад 200 тисяч болгар).

Вже понад п'ять з половиною століть минуло від тієї нещасливої події, а народи Югославії пам'ятають про битву на Косовім Полі. Пам'ятають і сербського героя Милоша Обілича. В XIV столітті на Балканському півострові з'явилися орди нових завойовників з Азії — турків. Першою їхньою жертвою впало Болгарське царство, за ним Сербське.

У жорстокому бою на Косовім Полі 1389 року, незважаючи на одчайдушну хоробрість і мужність, сербів було розгромлено. Один із сербських ватажків, Милош Обілич, захоплений у полон, зумів убити переможця — турецького султана Мурада. Страчений опісля, він лишився в пам'яті покоління як народний герой.

Після 1389 року під турецьким ярмом опинилися на кілька століть майже всі сербські землі — Шумадія, Боснія, Герцеговина та інші, крім крихітної Чорногорії, яка оборонялася сотні літ. Однак волелюбний народ ніколи з тим ярмом

не мирився. Сербські повстанці, гайдуки та ускоки, боролися в лісах і горах проти гнобителів.

Згодом сербів і взагалі південних слов'ян почала приваблювати Україна як спільник проти турецьких загарбників. Бойова слава Запорозької Січі докотилася за Дунай. І звідси подалися добровольці на Січ. Козаки із сербськими прізвищами траплялися і в січових куренях, і в реєстрових полках Богдана Хмельницького. А крім того, Київ славився як центр освіти у XVII столітті. Студенти з-за Дунаю вчилися у славетній на той час Києво-братській колегії (згодом Академії).

Возз'єднання України з Росією, переможні російсько-турецькі війни спричинилися до того, що серби, болгари і всі гноблені турками балканські народи почали покладати надії на велику слов'янську державу.

У XVIII столітті російський уряд охоче запрошував вихідців із Сербії заселяти малолюдні степи південної України. Серби утворили навіть дві невеличкі окремі області — Слов'яно-Сербію (де тепер Донбас) і Новосербію на Кіровоградщині та Криворіжжі. Переселенці здебільшого були організовані на військовий лад, і поселення їхні часто називалися як нумеровані військові роти. Місцеві люди й досі пам'ятають ті старі назви, хоч їх давно перейменовано. Наприклад, Боровське — рідне село недавно померлого поета Володимира Сосюри — називають також і Третя Рота. Біля 1870 року сербів на Україні було до ста тисяч, тепер їх дуже мало. Бо сербські поселенці так скидалися на росіян, а надто українців зовнішністю, мовою, звичаями тощо, що дуже легко і швидко змішалися з ними, розтанули в російсько-українському морі. І лишилися тільки поодинокі сліди колишньої сербської колонізації на степовій Україні в таких назвах, як у Донбасі Слов'яносербськ та Штерівка і Депре-радівка — останні від прізвищ сербських поселенців — полковників Штерича і Депре-радовича.

На Криворіжжі є станції Милорадівка і Божедарівка — від сербських імен Милорад і Божедар. На Одещині поруч лежать села Сербка і Чорногорка. Назва села Босна на Кіровоградщині свідчить, що заснували його вихідці з Боснії. Зовсім осібно, на житомирському Поліссі, недалеко

річки Уборті, є села Серби та Сербо-Слобідка, засновані, певне, теж якимись утікачами. І всі ці сербські назви неодмінно нагадують про велику історичну трагедію сербського народу — незабутню битву на Косовому Полі.

ГРЮНВАЛЬД І ХОТИН

і після занепаду в XIV столітті Галицько-Волинського князівства й загарбання його земель Польщею та Литвою і після об'єднання їх обох в одну державу (Кревська унія 1385 року, Люблінська унія 1569 року) український народ сотні років зазнавав гніту польської шляхти.

Довгочасні й складні українсько-польські стосунки не могли не вплинути на топоніміку України, головним чином її північно-західних земель. Адже Правобережжя (Київщина — без самого міста Києва, Поділля і Волинь) залишалось під владою Польщі до кінця XVIII століття. Ще складніша була доля Галичини. Хоч вона при розборах Польщі і потрапила до Австро-Угорщини, але там аж до 1918 року майже все місцеве врядування провадилось польською мовою, школи здебільшого були польські, більша частина землі належала польським панам. Потім буржуазна польська держава до 1939 року знову провадила політику національного гніту. Це в значній мірі й було одною з причин її блискавичної поразки 1939 року.

На давніше заселених українських землях трапляються назви від кореня «лях», цебто «поляк» (старовинна форма): Ляхи, Ляшки, Ляхівці, Ляхівка тощо. То, здебільшого, — сліди військових подій або й польські колонізації.

Але на західноукраїнських землях, що були під буржуазною Польщею до 1939 року, ще недавно спостерігалось таке дивовижне явище — подвійна топоніміка. Намагаючись провадити примусову колонізацію споконвічних українських земель, польський уряд іменував такі історичні міста наші, як Львів, Теревовля, Золочів, Бережани, Чортків та інші польськи: Львув, Трємовля, Злочув, Бжежани, Чорткув. У Львова були ще іноземні назви: Лемберг — німецькою мовою, Леополіс — латинською. А корінне українське насе-

лення, як і раніш, називало їх Львів, Тербовля, Золочів, Бережани, Чортків тощо.

Чимало було сіл, хуторів, назви яких походили від особових імен, причому саме не українських, а польських: Янів-ка, Генріхівка, Едвардівка, Елеонорівка, Ізабелла, Фердіна-дове, Юзефпіль та всілякі подібні. Чому і звідки виникли такі назви? Дуже просто. Польські пани називали їх за власними іменами або за іменами своїх родичів. Примусова полонізація захоплювала інші групи топонімів, наприклад, річки. Полтва, на якій стоїть Львів, офіційно називалась Пельтів, притока Сану Вігор — В'яр...

Як ми не раз переконувались на гірких історичних прикладах, із чвар між слов'янськими народами мали користь тільки наші вороги. І навпаки, єдність взаємно рятувала слов'ян від смертельної небезпеки і вкривала їх славою перемоги. Це, зокрема, Грюнвальд і Хотин.

1410 року під Грюнвальдом у тодішній Східній Пруссії (тепер Ольштинське воєводство Польщі) не на життя, а на смерть зійшлися два величезні війська: німецьке — Тевтонського рицарського ордену, що загрожував самому існуванню Польщі й Литви, і об'єднане польсько-литовське. В ньому, крім самих поляків, було багато (до 40 тисяч) українців, білорусів, навіть росіян із Смоленщини, яка тоді входила до складу Литви, а також цілий загін чехів і моравів під керівництвом Яна Жижки.

У вирішальну мить німецький наступ стримали три смоленські полки; спільними зусиллями було розтощено німців і надовго спинено німецьку агресію проти народів Східної Європи.

Іншим разом Польщу й Україну врятувало козацьке військо під проводом гетьмана Сагайдачного, про якого й досі співають пісень.

1621 року під турецькою фортецею Хотин у північній Бессарабії, недалеко від Кам'янця-Подільського, зібралось таке на той час неймовірно величезне (до півмільйона) турецько-татарське військо, яке могло геть скрушити всю Україну, а потім і Польщу. Польське військо було набагато менше і через сварки магнатів як слід не навчене. І тільки поява добірного 43-тисячного козацького війська на чолі з Сагайдачним врятувала поляків. Турки не встояли, пішли на угоду і відступили від Хотина. Сагайдачний сам бився

у перших лавах, був тяжко поранений, тодішні лікарі не могли його вилікувати, і від рани він 1622 року помер.

У назвах України полишили сліди й такі братські слов'янські народи, як чехи та білоруси.

З причини різних бурхливих історичних подій трохи чеських колоністів оселилось на Волині. Вони уславились як зразкові хмелярі, високо поставили там цінну культуру хмелю. Більшу частину його на Україні дає якраз Волинь. Нині на Волині є кілька сіл, назви яких нагадують чеську колонізацію: Чехи, Чехівці тощо.

Загальною на перший погляд, що по Україні наче немає назв білоруського походження. А білоруси ж, поруч із росіянами, наші родичі, безпосередні сусіди.

Кілька століть білоруси ділили з нами історичну долю, входили разом до Польсько-Литовської держави. За часів Богдана Хмельницького деякі суміжні райони Білорусії були навіть показані. Сліди білорусів на карті України хоч нечисленні, але є. Загадка полягає в історичному непорозумінні. Оскільки всі білоруські землі за часів князів Міндовга, Гедіміна та Ольгерда (XIII—XIV століття) ввійшли до складу Литви, на Україні білорусів звикли звати литвинами. З усяких причин білоруси заходили далеко на Україну. Про це свідчать назви деяких сіл, розкиданих на Україні. На Сумщині над річкою Сеймом є село Литвиновичі. На Полтавщині під Лубнами — Литвяки. Одна Литвинівка є біля Києва, друга на Черкащині, а третя аж у придонських степах на Луганщині. Село Литвинів є на Тернопільщині, біля Підгайців.

ДВА ТРУБЕЖІ

Після Переяславської Ради 1654 року доля українського народу нерозривно пов'язана з долею великого братнього російського народу. Вплив Росії позначився геть у всіх галузях життя України. Не міг він обминути й топоніміки.

Починаючи з XVII століття росіяни разом з українцями заселяли майже безлюдні на той час степові простори південно-східної України. Були то і кріпаки, що їх поміщики

переводили на нові місця цілими селами, і відставні солдати, і так звані «старовіри», і просто всілякі втікачі, які шукали кращої долі. І тому цікаві й різноманітні трапляються на Україні топоніми російського походження.

Деякі з них вказують, звідки прийшли перші російські поселенці: Астраханка та Новоастраханка, Калуга, Костромка, Смоленка, Тамбовка. Біля Дніпропетровська є місто Новомосковськ, є села Новомосковське і Нова Русь, хутір Волга. В степових областях зустрічаємо такі назви поселень, як Благодатне, Обільне, Желанне, Отрадне, Надеждівка, Надеждіно і просто Надежда, Радужне, Удачне, навіть Прелесне, Пригоже, Райське, Роздольне, Привільне. Всі вони відбивають настрої перших переселенців, їхні надії на краще життя — тут, на родючому чорноземі, в теплому кліматі.

Є низка топонімів, що походять від прізвищ видатних людей Росії — Пушкіне, Кутузове, Скобелеве, Пугачівка.

На півдні України є назви сіл, що нагадують про великі бої навколо Москви під час Вітчизняної війни 1812 року: Бородіно і Нове Бородіно, Тарутино і Нове Тарутино, навіть Малоярославець.

Зустрічаються деінде вельми дивні назви дрібних поселень, як, скажімо, Сибір, Камчатка, Сахалін. Так їх називали давні землевласники з примхи — як найвіддаленіші куточки своїх володінь, — або переселенці чи засланці.

Трохи позначилось на топонімах України таке явище російського життя, як церковний розкол XVII століття.

Переслідувані царським урядом і офіційною православною церквою, розкольники, чи старовіри, густо заселили північний куточок Лівобережної України, так звану Стародубщину, заснували там чималі поселення, як Клинци, Вітку, Злинку, Зибкую тощо. Із Зибкої пізніше виросло місто Ново-Зибків. Після революції цей район (чотири повіти Чернігівщини) з дуже мішаним населенням адміністративно увійшов до РРФСР. З цієї ж місцевості старовіри згодом переселялися ще далі на Україну. Біля Азовського моря вони заснували село Стародубівку (до них потім підселили частину задунайських січовиків), а в гирлах Дунаю — чимале рибальське селище Вилкове.

Досі йшлося про російські назви, що виникли на Україні за останні століття після воз'єднання. Але є на Україні і в Росії низка ще цікавіших старовинних назв, які свідчать

про найближчу спорідненість обох великих слов'янських народів, про спільне їх походження від Київської Русі. Є старовинні міста-тезки на Придніпров'ї, і в Прикарпатті, і в Волго-Окському межиріччі.

Повернімось до тяжкого XII століття. 1125 року вмер великий князь київський Володимир Мономах, полководець і письменник, гроза половців. Важко було Русі без нього. Знахабнілі половці нещадно нищили її. А князі сварилися. Тоді вже, ще задовго до татаро-монголів, почало занепадати середнє Придніпров'я, серце Русі Київської. Дехто тікав на захід — у Галичину й Волинь, нехтуючи небезпекою від поляків, угрів, навіть німців. Дехто шукав притулку в Волго-Окському межиріччі.

Згадаємо ж деякі міста-тезки. 1152 року засновано було Переяславль-Залеський, названий так на відміну від Переяславля чи Переяслава південного, третього міста Київської Русі. У XII столітті виник Владимир-на-Клязьмі, що нагадує нам Володимир-Волинський, знаний з X століття. До часів трохи пізніших належить двійник славетного Галича на Дністрі, стольного міста Ярослава Осмомисла, згадуваного вперше 1140 року; інший Галич чи Солігалич, загублений у дрімучих лісах Заволжя і згадуваний 1238 року.

В літописах згадуються два Звенигорода на півдні: зниклий Київський — 1097 року і малесенький, нині Галицький, — 1086 року. Московський Звенигород згадується 1330 року. Хіба ж не свідчить оця подібність у назвах, що чимало людю зібралось сюди з міст Південної Русі? Але ж зовсім дивний збіг ми бачимо в Переяславлі-Залеському. Це — невеличке мальовниче місто на північ від Москви, овіяне споминами про Олександра Невського та Петра I. У ньому збереглося чудових пам'яток старовини незрівнянно більше, як у стільки разів руйнованому південному Переяславлі. Виявляється, що річка, яка петляє через усе місто, теж називається Трубеж, як ота притока Дніпра, на берегах якої Кирило Кожум'яка «перевяв славу» у печенігів! Юрій Долгорукий якщо не народився, то виріс у південному Переяславі. Цілком зрозуміло, що він охоче назвав у його пам'ять нове місто «за лісами». А вихідці зі старого міста принесли з собою навіть назву рідної річки — Трубіж чи Трубеж.

ДЖЕРЕЛА ЖИТТЯ

ЗОЛОТІ ВОДИ

Кажуть, Богдан Хмельницький, буваючи в своєму Суботові, над усі напої любив випити джерельної води. І справді, що може так смакувати людині в літню спеку, особливо змореній, як холодна чиста вода? Без води не можуть існувати ні люди, ні рослини, ні тварини. А тому трудовий люд споконвіку цінує саме хорошу питну воду. Про це свідчать нам дуже численні топоніми України, так звані гідроніми.

Ось одне з найприємніших українських слів — «криниця». Не лишень серед дрібних, місцевих, але й між назв відомих населених пунктів трапляються десятки таких, як Криниця, Криничне, Кринички, навіть з такими докладними прикметами, як Біла Криниця (таких кілька), Глибока Криниця, Добра Криниця, Кам'яна Криниця тощо.

Так само зустрічаються назви сіл — Старий Колодязь, Глибокий Колодязь, Білий Колодязь.

Десятки сіл на Україні зуться Ставок, Ставки, Ставище (одне з найбільших Ставищ є на Київщині). Чимало по всій Україні є назв поселень, похідних просто від слова «вода». А трапляється в степах і така назва — Безводне.

Навколо Львова маємо в один бік село Водники, в другий — Водяне (донедавна називалось Зимна Вода). Трапляються на Україні і такі характерні назви населених пунктів, у яких порівнюється вода з золотом (переважно в степових областях): Золота Криниця, Золоті Пруди, Золотий Колодязь, Золота Балка, Золота Долина, Золотий Потік! Йдеться, звичайно ж, не про якийсь золотий розчин, чи про

домішку золота в піску, а про достатню кількість доброї чистої питної води, бо в степу вона буває і солона, і гірка.

Криниці, колодязі, стави користуються належною увагою народу. А ще більшою — наші річки. Це — один з найголовніших скарбів України поруч із чорноземом, рудою, вугіллям, сіллю, нафтою, газом тощо.

На Україні річок до двадцяти двох тисяч. Загальна довжина їх біля 150 тисяч кілометрів, цебто майже в чотири рази перевищує довжину екватора. Десь коло 19 500 річок — це найменші, певніше — струмки та ручаї, коротші за десять кілометрів, їх знають лише в довколишніх селах. Але майже всі вони несуть хоч трохи води і впадають у річки більші — довші за десять кілометрів. Таких понад 2500. Вони в свою чергу впадають у ще більші. Річок довших за сто кілометрів — 117. Лише чотири з них — понад тисячу кілометрів завдовжки. Це — Дніпро, Дністер, Десна і Донець. Всією своєю течією — від джерел до гирла (від Прикарпаття до Чорного моря) по території України протікає тільки Дністер.

...Було двоє богатирів — Дунай Іванович і Непра Королевична. Напрочуд вправна, Непра збивала стрілою золоте кільце з голови Дуная. І побрались вони. А після смерті з їхньої крові потекли великі ріки Дунай і Дніпро. Так розповідає легенда.

Ця легенда нібито суперечить науковому тлумаченню аланських чи сарматських назв великих рік південно-східної Європи, але вона підкреслює братство всіх слов'ян — дунайських і дніпровських.

У пізніших піснях козацьких часів захоплено співається про велич Дніпра:

Ой із устя до Дніпра вершини
Сімсот річок і чотири —
Усі в Дніпр упали.

Анітрохи не перебільшено! Навпаки! Через Україну проходить приблизно половина течії Дніпра (1090 кілометрів та 115 по межі України з Білорусією), а на Україні до басейну Дніпра належить не сімсот річок, а набагато більше — 1156, і то довших за десять кілометрів.

У козацькій думі часів найтяжчого пригноблення перед останньою чвертю XVII століття «Про Сулиму, Павлюка ще й Яцька Острияницю» з сумом говориться:

Зажурились запорожці,
Що нема їм волі,
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі.

Найсильніші порівняння для краси і величі Дніпра ми бачимо в Шевченковій поезії, яка вийшла з народної творчості і в неї ж і повернулась. Наприклад:

Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море.

Давно стала народною пісня на Шевченкові слова, що ними починається «Кобзар»:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолю верби гне високі,
Горами хвилю підійма...

Все історичне життя нашого народу пов'язане з Дніпром. На ньому, за легендою, побудувався колись Київ. По ньому «із варяг у греки» пливли човни Аскольда, Олега, Святослава. На його берегах точились бої з ордами Чингісхана. За його порогами триста років існувала незабутня Січ. На ньому ж вирости будівлі соціалізму — Дніпрогес, Каховка, Кремгес. На наших очах дніпровська вода пішла в кримські степи новозбудованим каналом...

Згадуються в народній поезії і ще деякі річки України, як скажімо, найбільша притока Дніпра, в пісні про козака, що в далекий похід «поїхав за Десну», і дівчина його не діждалась. Народ завжди шанував свої рідні річки, приглядався дуже пильно до всіляких їхніх особливостей. І з тих спостережень і народилися цікаві, іноді химерні, надзвичайно різноманітні назви річок України.

ТАМ, ДЕ ЯТРАНЬ КРУТО В'ЄТЬСЯ...

Пам'ятаєте старовинну народну пісню, в якій згадується про бурхливу, звивисту, між крутих скелястих берегів річку на Черкащині?

Там, де Ятрань круто в'ється,
З-під каменя б'є вода,
Там дівчина воду брала,
Чорнобрива, молода...

Багато українських річок навіть дістали свої назви через усякі своєрідні особливості течії та берегів, кольору, смаку, температури води тощо. Скажімо, праві притоки верхнього Дністра на Прикарпатті, три Бистриці — Надвірнянська, Солотвинська і Тисьменицька — називаються так за швидку течію, властиву гірським річкам. На Лівобережжі маленька притока Сули має гучну назву Ревуча. В придонських степах є річка Гримуча. На Поліссі є річка Звінка, цебто Дзвінка. Можливо, колись вони і виправдували свої назви. Навпаки, мабуть, за мляву течію і погану воду деякі річки і струмки названо Гнила, Гнилий. Серед них — спом'янутий у Шевченкових «Гайдамаках» Гнилий Тікич. Є річки Грузькі — від грузьких берегів.

Ми вже згадували про численні Кам'янки і Ташлики. Від різного кольору води пішли такі назви річок, як Біла і Чорна Тиса, Білий і Чорний Черемош у Карпатах. На Західній Україні є річка Шкло. Гадають, що назва річки Смотрич, на якій стоїть Кам'янець-Подільський, походить від староруського слова «сѣмотрѣті» — бачити, дивитися; цебто річка дзеркально чиста, можна в неї дивитися. Далебі, колись була така.

Є річки Зелені, Жовті, Сині. З останніх можна згадати чималу притоку Південного Бугу Синюху, колишню межу земель Польщі і Запорожжя. Безсмертною славою в нашій історії овіяна назва невеличкої степової річки на Криворіжжі — Жовті Води, де у травні 1648 року Богдан Хмельницький віцент розгромив польське військо.

Є у нас Студені й Теплі річки. Зауважимо таку особливість Солоних річок України: майже всі вони — в південних степах, де колись було морське дно. Тому зустрічаються тут

солонцюваті ґрунти, несмачні гірко-солонуваті води,— отож і Солоні річки.

Чимало українських річок дістало свої назви від рослин.

На Полтавщині є чимала річка Берестова. Загадкова на перший погляд назва значної притоки Південного Бугу на Миколаївщині Чичиклія в перекладі з татарської мови означає «Квітчаста». Ліва притока Дністра називається Золота Липа, вона пам'ятна з кривавих боїв першої світової та громадянської війн.

Досить часто зустрічаються на Україні річки, назви яких походять від різних тварин. Між ними слід відзначити Конку, або Кінські Води, найпівденнішу ліву притоку Дніпра, яка була колись межею земель запорожців і ногайських татар. Можливо, тут випасалися запорозькі табуни. Останнім часом Конка покоротшала на сто кілометрів: пониззя її залите водою штучного Каховського моря. В степах притоки Конки і Дінця мають назву Жеребець. Кілька річок називаються Кобилка, Кобилячка, Кобиляча. Є маленькі річки Кізка, Коза та Корова. Так само є річки Бик, Бики, Бичок. Недалеко від Києва притока Стугни зветься Бугайвка. Маленька притока Південного Бугу зветься Баран. Кілька річок нагадують про свиней: Свинолужка, Свинарська, Свинюха, Свинарка, просто Свиня. Можна гадати, що ці околиці здавна були зручні для свинарства.

Зустрічаються і назви, що походять від свійських птахів. На Полтавщині є річка Куриця, Гусочка і Утка, на Волині — Гусь і Гуска, також Голубиця. Всі ці назви нам зрозумілі. Але є на Україні й такі річки, як Верблюжка, Ослів і Слонівка. В Засушливих степах Миколаївщини є річка Суха Верблюжка. Наші предки верблюдів спеціально не розводили. Назву цю, мабуть, полишили кочівники. Та хто й чому поліську річку назвав Ослів, а волинську Слонівка? Це загадка. А таких загадок — безліч. Вони чекають на допитливих.

Є річки, назви яких походять від особових імен та прізвищ, як Андріївка, Богданівка, Васькова, Івани, Ілля, Кантемир, Нестерівка, Оврамівка, Романівка, Синявка, Штефанівка, Явтух тощо. Виникли вони або від перших поселенців, або від землевласників чи історичних осіб. Назва в південній Бессарабії Кантемир нагадує про князя Молдавії, який

перейшов на бік Петра I і відступив з ним у Росію, а Синявка — польських магнатів Синявських. А маленька річка Паліївщина, яка впадає в Унаву, притоку Ірпеня на північній Київщині, одразу ж будить спомини, перекази і легенди про народного героя України Семена Палія, козацького полковника фастівського та білоцерківського. Це ж про нього розповідав Шевченко в одній із найкращих своїх поем «Чернець», як попрощався з світом

Семен Палій, запорожець,
Лихом недобитий.

СКІЛЬКИ НАЗВ, СТІЛЬКИ Й ЗАГАДОК

Всіх, хто цікавиться топонімікою, має бути три нерозлучні вірні товариші: спостережливість, вдумливість і догадливість. Поки що вони досить легко пояснювали нам згадувані вище назви. Але назви надзвичайно різноманітні. Трапляються іноді такі, що походять від слів архаїчних, цебто застарілих, вимерлих, тепер неживаних. Значення їх відоме хіба фахівцям-мовознавцям. Назви такі збереглися переважно на давніше заселених наших землях. Маємо на Чернігівщині річки Остер, Мена, Реть. Остер — притока Десни (на ній стоїть місто Ніжин) — через свою замуленість славиться хіба що в'юнами. Але вчені доводять, що слово «остер» може походити від слова «осетр», «осетер» — великої смачної риби, про яку ніхто і переказів не пам'ятає. Або ж від староруського слова «вострь», «острь» — гострий, жорстокий, різкий; може — бій? З ким тільки не було тут боїв, починаючи тисячу років тому! З хозарськими, половецькими, татарськими, польськими загарбниками...

У трикутнику між Десною і Сеймом є маленька річка Реть. Таке слово означало «суперечка», «свара». Адже дрібних сутичок між дрібними удільними князями бувало безліч!

Особливе значення має назва притоки Десни і селища — Мена. Нині вимовляють «мэна», а колись вимовляли «менá». В стародавні часи, за переказами, тут було умовне місце, де обмінювали полонених. Це було звичайне побутове явище

тоді, коли війни точилися майже безнастанно — чи княжі особиці, чи з кочівниками.

Збираючи топоніми, необхідно дуже уважно слідкувати, як ту чи іншу назву вимовляють місцеві люди. Наголоси, які згодом переходять з одного складу на інший, треба обов'язково позначати. Інакше можуть траплятись кумедні помилки.

На Прикарпатті, в басейні Дністра, є річка Ворона, певно, від назви птаха. А в колишніх запорозьких степах є невеличка річка Ворона́ (притока Вовчої), очевидно, від коняки, кобили, чи що. Отож у таких випадках треба бути особливо уважним і пильним.

Є назви річок, що вказують на родинні стосунки, ступені споріднення. Під Харковом є річка Ба́бка. А на Закарпатті є мала річечка з лагіднішою назвою — з чеської мови — Бабі́чка. На Одещині степова річка грубувато зветься Дівка. На Чернігівщині є делікатніша назва — Діви́ця. В Десну там впадають одна Доч і дві Старухи. Є Кума́, притока Горині на Волині.

По всій Україні розкидано річки, назви яких вказують, що там колись було багато риби: Рибна, Риби́ця, Рибни́ця, Рибник. Є три просто Плотви, а ще Плотва Гни́ла, Су́ха, Мо́кра і Хви́льова́.

На Західній Україні є притока Дністра Коропець. На Поліссі в басейні Уборті — маленький В'ю́н.

Споконвіку і досі лови раків — улюблена розвага сільських хлопчаків. І є на Україні річка, маленька притока Вишні, на захід від Львова, яка так і зветься — Ра́ків.

Подекуди подибуємо назви неприємні, навіть лайливі й образливі. Є на Україні кілька Вошивих річок (всі в степах). Може, там довго стояло якесь військо, води було так мало, що не було де білизну випрати, так що нужа обсіла, і лишилась та річка в пам'яті козаків чи солдатів як Вошива. Так і пішло.

На Лівобережжі є притока Вовчої річки Дурна, а на Правобережжі аж дві Поганки. За віщо дано такі назви? Чи за погану воду, що дуже ймовірно, чи з причини якоїсь нещасливої пригоди з кимсь?

Деякі назви допомагають досліджувати надра. Ось, скажімо, кілька річок та й поселень на Лівобережжі мають назву Іржавець чи Ржавець. Іржавець, або ржавець — рудуватий відтінок ґрунту в висхлих річищах. Далєбі, там є залізо, так званий болотний залізняк, чи лимоніт.

Десятки дрібних річок, переважно в Поліссі, називаються Руда, Рудка, Руденька, що свідчить про наявність залізної руди.

Бувають назви річок дуже випадкові, які інколи важко пояснити. Ну як з'ясувати такі, як Батіг і Батіжок на Поділлі? Може — в'ється, як батіг?.. А як виникла на Поліссі назва невеличкої притоки Уборті—Вішалка? Про що свідчить назва річки Небилиця, притоки Здвижу, недалеко від Києва? А ось річка в басейні Пруту — Невольниця. Може, тут було вбито якусь невольницю, українську бранку, що намагалась утекти з татарського полону?

Скільки загадок!

СУХІ РІЧКИ

Правда, дивно? Бо ж яка річка може бути, крім... мокрої? Але «сухі» та «мокрі» річки можуть на перший погляд здаватись загадкою або городянам, або поліщукам.

А степовикам, навіть жителям лісостепових областей України, такі назви одразу зрозумілі. Сухі річки — це ті, що в умовах посушливого клімату несуть воду тільки періодично, а влітку по кілька місяців являють собою справді сухі, безводні яри чи балки. Таких чимало. Деякі з них мають собі пару — однойменні і сусідні річки, але з назвою «Мокра», цебто краще забезпечена водою. Такі на степовому південному сході нашому «парні» річки Мокра і Суха Плотва, Мокра і Суха Сура, Мокрий і Сухий Еланчик, Мокрий і Сухий Ташлик, Мокрі й Сухі Яли тощо.

Цікава річка Суха Волноваха в Донбасі. Доходячи до карстових (вапнякових) порід на півдні від міста Донецька, вона раптом зовсім зникає з поверхні у великому природному тунелі, потім знову виходить з-під землі тільки через кілька кілометрів.

Недавно цілий світ здивували відкриття французького вченого Анрі Лота. В гірській країні Тассілі, загубленій серед мертвих пісків Сахари, він знайшов чимало величезних фресок — наскельних малюнків. Намалювали їх простими, але надзвичайно стійкими фарбами якісь люди, що жили тут кілька тисяч років тому, можливо, раніше, ніж будівничі єгипетських пірамід. На кількадеметрових фресках зображено велетнів африканської фауни — слонів, жирафів, носорогів, навіть бегемотів. Слони, жирафи, носороги — травоядні тварини савани, іноді й тропічних лісів. Але бегемоти живуть тільки в воді — в болотах, озерах, річках.

Отже, десь лише тисячі, нехай навіть і десятки тисяч років тому Сахара не була Сахарою. Пізніше клімат тут змінився. Сахара збідніла на воду. Русла річок перетворилися на сухі рівчаки, по яких раз на кілька років мчать піняві потоки води, коли в Сахарі перепадають дощі. Розпечені мертві піски зайняли місце зелених саван.

Задумайтесь трохи — хіба не така ж самісінька доля спіткала б і нас, коли б раптом висохли, зникли, пропали всі річки України?

Тому так важливо охороняти водні багатства нашого краю. Не можна допускати, щоб через чиясь безвідповідальність, байдужість висихали, замулювались річки, струмки, джерела. Не можна винищувати рослинність по берегах річок, особливо в степовій і лісостеповій зонах, — дерева, чагарники. Треба всіляко піклуватися про створення нових водозахисних смуг уздовж річок, навколо джерел. У цьому ділі велику допомогу можуть подати дорослим юннати — піонери і школярі.

Водні ресурси — така сама цінність, як і мінеральні багатства. Про це не слід забувати...

...Від оборони міста повертався додому удільний князь переяславський Володимир Мономах — перепочити, заспокоїти свою жінку, приголубити маленького сина Юрія.

Скинувши бойову кольчугу, гірко задумавшись про долю рідної землі, сідав і писав при свічці гусячим пером на пергаменті, звертаючись до усобики князів: «Добра хочу братії і Руській Землі». А до княжого терема через дубовий гострокіл, земляний вал і річку долітали дикі вигуки половецької орди... Переяслав тоді був надійним вартовим Києва. Захищали його і мужність оборонців, і ті дві річки — Трубеж

і Альта, та сама, про яку в Шевченковій поемі «Тарасова ніч» сказано:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісті,
Щоб летіли круки з поля
Ляшків-панків їсти...

Звичайно, ніхто б не хотів, щоб Альта знов текла «червоною гадюкою», але річ у тому, що вона взагалі не тече. Перетворилась вона в сухий яр, де іноді після великого дощу стоять калюжі — притулок комарів. Хіба не може кожна школа взяти під свій захист отаку пересохлу чи пересихаючу річку, відновити її? А для цього треба передусім дослідити її річище, розпитати старих людей, як і де текла колись оця річка, зробити потрібні геодезичні виміри, розчистити джерела, насадити саджанців. І річка знову потече межи зелених берегів.

Рятування наших малих річок, що живлять середні і великі, — запобіжний захід проти посух і неврожаїв. Пильнуймо ж як зіницю ока живе срібло, ба навіть золото, наші річки — один із скарбів України.

СЛІДИ ТВАРИН НА НАШІЙ КАРТІ

КОЗА І КІНЬ

Відколи приручено свійських тварин, вони — нерозлучні супутники нашого життя. Вони годують нас, одягають та взувають і вимагають за це тільки господарського догляду. До появи тракторів і комбайнів воли і коні допомагали обробляти ґрунт та й зараз ще допомагають, дають угноєння. І назви деяких поселень і річок, а особливо мікротопоніми, походять від різних свійських тварин.

На Чернігівщині є місто Козелець. На Тернопільщині є селища Козлів і Козово, а недалеко від них село Конюхи. На Київщині є село Козин. По різних кутках України трапляються назви Воловець чи Воловики. Кожному своє. Призначені на заріз барани та свині хоч і стрічаються в топонімах, але майже не згадуються в народній поезії. Інша річ — кінь. У піснях кінь оспіваний як товариш і побратим воїна, істота розумна, віддана, чутлива, яка хіба що не говорить, а розуміє все.

Над тою ж згадуваною запорізькою річкою Конкою є величезне степове село Кінські Роздори, назване так, очевидно, на згадку про якусь пригоду. Мабуть, нема на Україні людей, що не знали б пісні на Шевченкові слова: «Літа орел, літа сизий...» Наприкінці її є такі рядки:

Йде Залізняк Чорним шляхом —
За ним гайдамаки!

Цей історичний шлях, битий шлях кримських татар, проходив від нижнього Дніпра через Правобережжя на Волинь

і Галичину і далі вглиб Польщі. Для своїх блискавичних наїздів татари завжди брали по кілька коней, щоб пересідати просто на скаку. Отож коли вояків було навіть кілька тисяч, коней гнали з собою десятки тисяч. А коли йшов у похід хан із цілою ордою, то вже сотні тисяч так вибивали і витоптували пашу і саму землю, що залишався справді чорний шлях — ніби від пожежі...

Поширені й назви, що походять від єдиної свійської комахи — бджоли. А певніше — від слова «пасіка». Народ український завжди любив пасічництво.

По Україні, переважно у північно-східній половині її, зустрічаються цілі села, що виросли колись навколо пасік... На Західній Україні є Пасіки Зубрицькі, від колишніх землевласників. На Закарпатті є Тур'я Пасіка. Зустрічаються і Пасіки, і Пасічники. Про цей же промисел свідчить назва на Поділлі Медобори, тобто — «медові бори».

ВІД ВЕДМЕДІВ ДО ЖАБ

Набагато більше назв, що походять від диких тварин. Є дві невеличкі Медвежі річки — в басейні Дінця. Біля Лисичанська в меандрах (вигинах течії) того ж Дінця є озеро Медвеже і поруч — Вовче. Всім пам'ятна шевченківська згадка в «Гайдамаках»:

А найперша Медведівка
Небо нагріває.

У Вінницькій області є навіть Медвеже Вушко — це від назви такої лікувальної рослини.

Набагато частіше зустрічаються на карті України сліди ненажерливих хижаків і шкідників — вовків. Біля Харкова є місто Вовчанськ. Чимало сіл мають назви Вовки, Вовків, Вовчик, Вовча Гора, Вовча Долина, Вовчий Перевіз; багато мікротопонімів, таких, як Вовчий Яр, Вовча Балка тощо. Заслугує на увагу степова річка Вовча, або Вовчі Води, що впадає в Самару, притоку нижнього Дніпра.

Коли запорожці вертали з походів на Туреччину запасним шляхом через Азовське море, вони приставали до гирла річки Кальміус, яке стерегла фортеця Домаха. Потім, поки

змога була; пливли вгору по Кальміусу, далі перетягали байдаки волоком до Вовчої, спускалися по ній у Самару, Дніпро і на Січ.

У лісових місцевостях подибуємо згадки про борсуків. Це — назви сіл, як Борсучка, Борсучина, також мікротопоніми.

Вдосталь назв: Зайці, Зайців, Зайчики, Заяча Балка, Заячий Гай. Від спритного лиса маємо такі назви: як Лисича Балка, Лисичники, Лисичинці, просто Лисиця і, звичайно, Лисичанськ. На Лівобережжі є річечка Лисичка.

Всі знають красиве, чепурне й охайне звірятко — білку. З давніх-давен цінилось її легке і тепле хутро. По лісових областях збереглось чимало назв, які свідчать, що принаймні раніше тут була сила-силенна білок. Особливо це помітно на Житомирщині, де колись жило слов'янське плем'я древлян; сама назва його походить від слова древо, дерево. Тут є кілька сіл і кілька річок Білка. Є на Україні кілька сіл і селищ, що звуться Біличі. Двоє з них — в околицях Києва.

Не забуто в топонімії України й інших дрібних звірят. На Житомирщині є село Тхорин, а на Київщині — Тхорівка, які нагадують про злісного ворога птахівництва. Про подібного ж хижака свідчить назва річки на Сумщині — Ласка. На Полтавщині є села Іжаків та Іжаківка. Звичайно, є й мікротопоніми.

Між топонімів України зустрічаються і назви диких птахів. Місто Житомир стоїть на чималій мальовничій річці Терів. На Житомирщині є село Сичівка. Трапляються й синоніми: на Полтавщині є село Бузьки, а в Чернівецькій області — село Черногузи. На Харківщині є маленька річка Леб'яжа. Таких та подібних можна знайти особливо багато серед мікротопонімів.

По лісових областях України зустрічаємо назви сіл В'юни, В'юнище, В'юнівщина. На Харківщині над Дінцем є невеличке місто Зміїв.

Досить щедро представлено в топонімах жаб. Є містечко Жаботин на Правобережжі.

В Карпатах, у самому серці Гуцульщини, над Чорним Черемошем, є селище і курорт Жаб'є. Жаб'є є і на Тернопільщині. На Полтавщині є село Жабокрики, в Західній Україні — Жабокруки і Жабокряки, на Волині — Жабокрин. А скільки таких, як Жаби, Жабинці, Жабівка, Жабка, Жабкин, Жаб'янка, Жабичі!..

Є й річки, що мають «жаб'ячі» назви: притока Случі зветься Жаборічка, а Гнилого Тікичу — Жаб'янка...

Такі топоніми цікаві ще й тим, що вони свідчать не тільки про винищення в цій місцевості якогось виду тварин, але про значні зміни природних умов. Ось, скажімо, як описує природу Київщини десь з чотириста років тому литовський посол Михалон Литвин у своїх «Записках»: «...Грунт Київської області такий родючий і зручний для обробки, що поле, зоране тільки раз парою биків, дає багатющий урожай. Навіть необроблені поля дають корисні рослини, що годують людей своїм корінням і стовбурами. Тут ростуть дерева, які дають різноманітні ніжні плоди. Тут вирощується винна лоза, що дає великі грона винограду, а подекуди на схилах зустрічається дикий виноград. У дуплах старих дубів і буків містяться часто рої бджіл, шільники яких прекрасні на колір і смак. Диких звірів: зубрів, диких коней і оленів — у лісах і степах стільки, що на них полюють тільки заради шкіри...

Птахів така дивовижна кількість, що навесні хлопці наповнюють цілі човни яйцями диких качок, гусей, журавлів та лебедів, а потім їхніми пташенятами наповнюють пташники. Орлят замикають у клітки заради їхніх пер, що прикріплюють до стріл. Собак годують м'ясом диких звірів і рибою, оскільки в річках неймовірна кількість осетрів та іншої великої риби, що з моря підіймається річками у прісну воду. Тому деякі річки звуть «золотими», особливо Прип'ять, яка біля Мозиря на початку березня наповнюється такою кількістю риби, що кинутий у неї спис защемлюється і стоїть рівно, ніби встромлений у землю, — так густо збивається там риба...

Борісфен (Дніпро) — найбільша в тій країні ріка. По всіх цих річках (по Дніпру і його притоках) сплавають до Києва рибу, м'ясо, хутра, мед, а також сіль із таврійських лиманів... Про Борісфен кажуть, що він тече медом і молоком, бо в горішній течії ця ріка протікає по краях лісових, які багаті на бджоли, а в долишній — степами, багатими на пасовиська, і тому дає в достатку мед і молоко своїм прибережним жителям».

Звісно, в цьому описі є певне перебільшення. Але безперечно природа на Україні в давнину була багата і на бджіл, і на рибу, і на всяку дичину. Тож не дивно, що до цієї благословенної землі так пожадливо тяглися всілякі загарбники.

ПРО ТИХ, ЩО ЗНИКЛИ

Краєвид України дуже змінився за останні століття. Там, де тепер лани пшениці, кукурудзи, соняшника чотириста, триста, навіть двісті років тому вітер гойдав сріблясті хвилі тирси, оспіваної в народних піснях і художніх творах.

В чистім полі тирса шумить,
Катран зелене,
В чистім полі своя воля,
Що й серце німіє.

Як вартові на незліченних могилах стояли «кам'яні баби», пам'ятки стародавніх народів, яких бозна-скільки перейшло та зникло у безвісті. Серед високих трав ховалися великі птахи — дрохви, стрепети. Вільно паслися табуни диких коней — тарпанів, диких ослів — куланів, антилоп — сайгаків, турів... Зникли всі згадані тварини. Тирсу тепер можна побачити лише в заповідниках, ділянках незайманого не ораного ніким степу.

Перші зникли легкі та бистрі осли — кулани. Помітних слідів у степах України вони не лишили, хіба що, може, в незначних і маловідомих мікротопонімах. Тарпани, дикі коні, дожили до середини XIX століття. Були вони невисокі, сірої або так званої «мишастої» масті, з чорною смугою уздовж хребта, чорним хвостом і гривою. На них полювали заради шкіри, але й м'ясом не гребували. В літописі згадано, що князь Святослав, суворий вояка, пік собі на вугіллі «конину чи звірину», порізавши її на тоненькі скибки. Невже від такої поширеної колись породи тварин не лишилось і сліду в місцевих назвах? Може, саме тому виникла назва степової річки Кінські Води, що вона правила колись за водопій для тарпанів?

Так само безслідно зникли сайгаки, горбоносі антилопи з дуже смачним і поживним м'ясом, здатні пробігти понад 60 кілометрів за годину. Ще у XVIII столітті водилися вони в українських степах тисячними табунами, заходили аж під Київ. Потім переходять вони на Дон, до Каспію і далі — в Азію. Останнім часом сайгаки розмножуються в степах Казахстану. Це — рідкісний приклад, бо всі дикі копитні тварини зникають.

Шезли з території України бородаті зубри, або європейські бізони. Кількасот їх зберігається в заповідниках деяких країн Європи, переважно в СРСР і Польщі (Біловезька пуща). На Україні зубри полишили сліди хіба що в поодиноких топонімах. На Житомирщині є село Зубринка. На Західній Україні — притока верхнього Дністра річка Зубра.

Ще десь у XVII столітті зникла інша первісна порода рогатої худоби — тури. Проте вони залишили по собі гучну пам'ять — і в географічних назвах, і в стародавніх художніх творах, і в породі української сірої рогатої худоби. Сучасні воли української породи нагадують турів формою рогів — довжелезних, випнутих уперед. Вважають, що ця порода походить від турів.

Володимир Мономах у своєму автобіографічному «Повчанні дітям», згадуючи пригоди своєї молодості, пише: «Два тура метали мя на розех и с конем». Скільки потрібно було мати кмітливості і спритності молодому Мономахові, щоб лишитись живим! Тур як уособлення сили й могутності не раз згадується в літописах.

Назви, похідні від слова «тур», розсипано по всій Україні, хоч найбільше їх на Волині і Закарпатті. На Черкащині ще є одна річка Турія. На Чернігівщині — село Турівка, де колись жив знайомий Т. Г. Шевченка український історик Микола Маркевич, якому поет присвятив свій твір «Бандуристе, орле сизий».

Переважно на Поліссі є десятки невеличких річок з назвами, похідними від слова «бобер». В околицях Києва є річка Бобриця, притока Ірпеня, і Бобер, притока Ужа. На Чернігівщині є містечко Бобровиця. Так називається досі й околиця самого Чернігова. Але цікаво, що «боброві» назви є й на півдні — в степу. Так на Кіровоградщині є місто Бобринець, батьківщина корифеїв українського театру, братів Тобілевичів. На Дніпропетровщині є річка Бобрівка. На межі Херсонської і Дніпропетровської областей, там, де Інгулець приймає притоку Висунь, є село Бобровий Кут. Мабуть, тримаючись берегової рослинності, бобри забредали далеченько в степ.

Так зниклі та рідкісні нині породи тварин позалишали пам'ять по собі в топонімах України.

ЗЕЛЕНИЙ СВІТ

НОЧУВАЛИ ГАЙДАМАКИ В ЗЕЛЕНІЙ ДІБРОВІ

іж характерних рис у вдачі українців є така, що її зауважують свої і навіть іноземні письменники та мандрівники. Це — особлива любов до зелені, до всякої рослинності. І її українці зберігають скрізь — хоч би куди їх закинула доля. В романі Зінаїди Тулуб про Шевченка на засланні — «В степу безкраїм за Уралом» так оповідається про враження поета, коли він в оренбурзьких степах на порозі Азії побачив справжнє диво: «Шевченко мало не скрикнув від радісного здивування: в улоговині розкинулася велика станиця, потопаючи в густій зелені садів і левад. Білосніжні хати блищали на сонці сліпучою чистотою. Плакучі верби розпустили над ставком свої зелені коси, а дівчинка в віночку з живих квітів і в строкатій чепурній плахті гнала назустріч тарантасу велику крутогорого корову.

Тарасу Григоровичу на мить здалося, що він на Вкраїні, що це околиця Седнева, і їде він у гості до свого друга Андрія Лизогуба — і серце його затремтіло.

Виявляється, що станиця Островна населена українцями: за Катерини II сюди якось перекочувала сотня українських козаків. І уральські козаки охоче прийняли їх. Через півсотні літ видатний російський письменник, українець з походження, В. Г. Короленко в оповіданні «Марусина заїмка» писав про цю ж рису бідної простої неписьменної селянки, яку доля закинула з України на другий кінець світу — до

Якутії, на вічну мерзлоту. Вона й там кохається в своєму городі:

«Перед нами лежав справжній чудово розроблений город. Високі грядки вже зеленіли картоплинням та кучерявими султанчиками моркви. Блідо-зелена капуста розсада стирчала рядками у неглибоких лунках... На кілках завивався горох. У невеличкому зрубі примітивного парника зеленіли пагінці огірків».

Але ж ми говоримо про саму Україну. Якщо зачепились на нашій карті не то що зубри й тури, а навіть жаби, в'юни, тхори та їжачки, то незрівнянно ширше і яскравіше представлено в топонімах такий розкішний, барвистий і запашний рослинний світ України!

Тисячі поселень і річок мають назви, що походять від найрізноманітніших рослин. Які ж серед них найпоширеніші? Ті, що утворені від назв листяних дерев. Особливо поширено у нас (як і в інших країнах помірної смуги) користується могутній дуб. Він дуже цінний для людини: найміцніша деревина, найкращі дрова, кора, жолуді, навіть листя сушене, на якому колись пекли найсмачніший хліб. Красиве часто згадуване в народній поезії слово — діброва. Воно нагадує нам ті часи, коли дубові ліси тягнулися смугою через усю північно-західну половину України — від Карпат до Брянських лісів. Зустрічались вони островами і далі на південь.

На острові Хортиці й досі є історичний запорозький дуб віком до шестисот років. З ним пов'язано народні легенди — що під ним відпочивав Богдан Хмельницький, а пізніше запорожці писали відомого листа турецькому султанові.

По Україні розсипано сотні назв, похідних від слова «дуб». Між ними — історичне місто Дубно на Волині, облога якого так яскраво описана в повісті Гоголя «Тарас Бульба»; промислове місто Дубровиця — теж на Волині, але північній, село Дубовичі — на Сумщині, яке знають за красу місцевості, та багато таких як Дубівка, Діброва, Дубина, Дубовий Гай тощо. Є й річки з назвами Дубова, Дубовець і просто Дуба. Рясно згадується дуб у народних піснях, як «Гомін, гомін по діброві», «Ой чого ти, дубе, на яр похилився» та інших, а також у поезії Шевченка.

Наостанку життя, в далекому Петербурзі, сумуючи за рідною Україною, він написав одну з найкращих своїх по-

езій, де оспівано красу рідної природи,— «Ой діброво — темний гаю...»

Оскільки дуб досить вибагливий на ґрунт і клімат, чистих дібров мало, а здебільшого він росте разом з грабом, ясенем, сосною. Граб зустрічається переважно на Правобережжі з його порівняно м'яким, рівним, теплішим кліматом. Тому там і подибуємо назви поселень як Граба, Грабів, Грабове, Грабівка, Грабовець. Існує зовсім окремо в Донбасі цікавий лісок Грабова Балка. Але це — заповідник вимираючої реліктової породи граба середземноморського.

Ясен поширений майже по всій Україні. Від нього походять назви поселень. Ясен, Ясенівка тощо, відоме місто Ясинувата в Донбасі.

Дуже цінний у столярному ділі бук любить тепло і вологу, а тому росте виключно на Західній Україні. Там від нього і народилася назва маленького, але дуже мальовничого краю Федьковича і Кобилянської — Буковина. Та зрідка трапляються села з назвою Буки і на Житомирщині та Київщині. Чи не згадка це про колишній м'якший клімат? Адже Михалон Литвин чотириста років тому писав, що на Київщині рої диких бджіл зимували в дуплах буків. В суміші з дубом і окремо росте клен, згадуваний у старій пісні:

Рости, рости, клен-дерево,
Рости вгору високо,
Поховали пана отамана
В сирій землі глибоко...

Подекуди зустрічаються такі назви, як Кленовець, Кленова Балка. Явір, власне, окрема порода клена, як і граб, росте переважно на Правобережній та Західній Україні. Від нього дістали свої назви кілька сіл і невеличке місто Яворів на захід від Львова. Явір оспівано в чудовій українській пісні — «Стоїть явір над водою».

Хто не знає на поліській Україні янтарний цвіт і медовий аромат квітучої липи? Той літній місяць, коли вона цвіте, так і зветься — липень. Колись цвіли по Україні липові пуші, які давали велику користь: мед — «липець», цвіт (для лікування), всякі господарчі вироби з легкого і чистого дерева. Тепер замість пуш — хіба що гайки. Але й досі карта України рясніє назвами, що походять від липи. Тут і Липовець — місто на Вінниччині, і селище Липова Долина — на Сумщи-

ні, багато таких, як Липове, Липівка, Липники, просто Липи, і назви невеличких річок.

Майже по всій Україні, крім Карпат, поширений в'яз або берест з його дрібнозубчастим листям і покрученою деревиною. А відтак є й кілька річок Берестових і сіл Берестовець, Берестове. В одному з них під Києвом доживав віку великий князь Володимир. Незабутнє гіркої пам'яті в історії України містечко — Берестечко. Там, у верхів'ях річки Стиру, в червні 1651 року військо, яке очолював Богдан Хмельницький, зрадили ненадійні спільники — кримські татари, затримавши його самого. Від остаточного розгрому врятував козаків, намовивши греблю через трясовину, полковник Богун, що лишився за наказного гетьмана.

Слідом за дубом найчастіше згадується між топонімів України білокора красуня береза (Берези, Березини, Березівки тощо). У селищі Березань Шевченко написав відому поезію «Розрита могила». Жителі північно-західної половини України знають смак чудового березового соку.

У вологих місцевостях дуже поширена вільха. Про неї нагадують назви сіл, як Вільховець, Вільховий Яр тощо.

Скрізь по Україні біля води росте лоза, а від неї численні назви — Лозівка, Лозоватка тощо, серед них найзначніша — Лозова, вузлова станція і місто на Харківщині. Поодинокі назви походять від осики та ліщини: Осика, Осикова Балка, Ліщана, Ліщинівка.

Хвойних порід порівняно з листяними на Україні небагато. Мало і похідних від них топонімів, вони переважно на Поліссі. Маємо на Чернігівщині історичне місто Сосницю, також всілякі Соснівки тощо. Сосну всі знають, але є на Україні ще вельми рідкісна, реліктова, порода — тис. Зустрічається він у суміші з іншими хвойними в Карпатах. Має цінну столярну деревину. Може рости до трьох-чотирьох тисяч років.

На Західній Україні подибуємо поодинокі назви — Тисів, Тисовець, Тисовиця. Цікаво, що тис згадується в «Слові о полку Ігоревім», де князь київський Святослав, розповідаючи про свій сон і передчуття, говорить про «кровать тисову»... Може, тис у XII столітті був більш поширений, ніж тепер?

Надзвичайно любить зелень, рослинність український народ. Таких назв, як Зелена Балка, Зелена Долина, Зелений Яр,— безліч.

САДОК ВИШНЕВИЙ КОЛО ХАТИ

Славився здавна наш край своїми садами, а українці кохалися в садівництві. Це дуже помітно відбилося в народному побуті, звичаях, піснях. Хто не знає чудових пісень «Тече річка невеличка з вишневого саду», «Копав-копав криниченьку у вишневому саду», «Ой вишенька, черешенька, верба кучерява» та багатьох подібних! Давно став народною піснею Шевченків «Садок вишневий коло хати»... І найчисленніші на Україні топоніми походять саме від вишні! Бо така вона і скороспіла порівняно, і родюча, і мила на очі й на смак. І хто з нас, бувало, не лазив на саму верхівку, де найсолодші вишні вже не червоніють, а чорніють і подзьобані птахами? Україна — справді вишневий край. Численні у нас поселення, як Вишневе, Вишневий (Яр чи Хутір). На Сумщині є станція Києво-Московської залізниці Вишеньки. Коло Львова є річка Вишня, а на ній невеличке місто Судова Вишня. На Тернопільщині маємо Вишнівець.

Трохи менш численні, але так само розкидані по всій Україні назви, що походять від яблуні (Яблунівка, Яблунів, Яблунія) та груші (Грушівка, Грушів, Грушеваха тощо), але, на подив, зовсім поодинокі назви від черешні (Черешенька, Черешнівка), а від сливи — тільки на Західній Україні (Сливине, Сливниця, Сливки). У назвах кількох хуторів згадувалась шовковиця. Від волоських, або грецьких, горіхів названо кілька сіл та річок, а також місто Оріхів на Запоріжжі. Серед іншої садової рослинності в топонімах особливо помітний терен — по таких назвах, як Терни, Тернівка, Тернова Балка тощо. Надзвичайно люблять на Україні червону калину. Образ її пов'язується взагалі з образом самої України. Одною з походових пісень козаків Богдана Хмельницького була пісня про червону калину:

Гей, у лузі червона калина
Гей, гей, гей! похилилася,
Чогось наша славна Україна
Гей, гей, гей! засмутилася.
А ми ж тую червону калину
Гей, гей, гей! та піднімімо,
А ми ж свою славну Україну,
Гей, гей, гей! та розвеселімо!

В іншій пізнішій пісні, вмираючи на чужині, козак

Казав собі посадити
В головах калину:
Будуть пташки прилітати
Калиноньку їсти,
Будуть мені приносити
З України вісті.

Отож і цвіте калина білим цвітом, і червоніє ягодами по садках, лісах і левадах ближче до води, переважно в лісо-степовій половині України, де так часто трапляються назви Калинівка, Калинова Балка, Калиновий Яр тощо.

Чомусь дуже не пощастило подібній до неї горобині. На цілу Україну лише на Харківщині є річка та село Берека, а це друга назва тієї ж самої горобини.

Хіба трохи частіше зустрічається нам на карті назва чужої рослини, що цвіте таким запашним цвітом,— черемхи! Маємо кілька назв, як Черемхів, Черемушня, Черемушне.

Так само поодинокі назви від бузини. По різних кінцях України розкидані Бузинівка, Бузинове, Бузинівщина. «Розсипано» по нашій карті і різні ягоди. На південній Україні десятки сіл — Виноградівка, Виноградне, є Виноградний Клин і Виноградний Яр. Не забуто й малину: Малинівка, Малинів і подібні. На Львівщині є Малинище. Про смородину нагадує тільки назва станції на Сумщині. Від дуже смачних полуниць походять лише два топоніми на Західній Україні. Один хутір на Ровенщині так і називається Полуниче. Але другий «полуничний» топонім значно ширше знаний на всю Україну, це — Трускавець, відомий курорт на Прикарпатті («трускавка» польською мовою — те саме, що українською «полуниця»).

Треба згадати і деякі квіти. Майже виключно в південних степах подибуємо Розівки.

Зустрічаються, переважно на півдні, назви, похідні від рослини, оспіваної в народних піснях,— Барвінок, Барвінівка, найвизначніша — вузлова станція Барвінкове на Харківщині.

Ми повинні згадати ще вербу і тополю. Якщо без калини не можна собі уявити України, то без верби і тополі так само. Вербa різних порід росте по всій Україні, особливо при берегах і в заплавах річок, навіть біля канав. Там, де почу-

вається вологість, верба дуже швидко розростається з кілків в огорожі. Народне прислів'я каже: «Верба як дівчина — де посади, там і прийметься». Верба — окраса українського краєвиду в Лісостепу і Поліссі, та й у Степу біля води. Але все ж таки вона — переважно присадибна рослина.

Є на Україні десятки сіл, як Вербовець, Вербка, Вербівка, є з подібними назвами і невеличкі річки. Так описує Нечуй-Левицький у повісті «Микола Джеря» типове українське село на Київщині:

«Усі вулиці в Вербівці ніби зумисне обсажені високими вербами — то поросли вербові кілки тинів. Усе село наче в розкішних алеях. Як залле Вербівку літнє палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячне марево, то вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими прозорими хвилями, що десь набігли з моря й залили, й затопили долину і скам'яніли, піднявшись високо вгору. Дивишся і не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим гарячим та пахучим повітрям».

Оспівана верба в народних піснях: «На вгороді верба рясна», «Ой вербо, вербо, де ти зросла», «В кінці греблі шумлять верби» та інших. І, на великий подив, чомусь дуже зрідка згадується в топонімах інша красуня й теж наша улюблениця — тополя. Є кілька сіл Тополівка, хутори Тополі чи Високі Тополі. У верхів'ях Дністра є невеличка притока Топольниця.

ХОДИТЬ ГАРБУЗ ПО ГОРОДУ

Такими словами починається жартівливий дитячий вірш. Отож і ми заглянемо в український город, зауважимо, які саме городні рослини зустрічаються в наших топонімах. І навів досить часто. Починаємо з того родовитого гарбуза: є на Україні кілька сіл, як Гарбузи, Гарбузин, Гарбузівка, є в степах Миколаївщини і річка Гарбузинка. Люблять у нас і гарбузову кашу, і, особливо, підсмажене гарбузове насіння. На тій же Миколаївщині, де живуть українці і росіяни, є такі сусіди — містечко Арбузинка і станція Кавуни. Є на Україні й села Кавунівки.

Майже тільки в Лісостепу трапляються села Буряки, Бурякове, Буряківщина, Буряківка. Зрозуміло чому — бо цей соковитий коренеплід потребує більше вологі. Ця культура — одна з найпоширеніших. Так само і з тієї ж причини в Лісостепу можна зустріти села Капустяне, Капустянка, Капустинці. Один хутір під Харковом називається Огурцівка. Є кілька Ріпок. Найвідоміша з них — містечко на Чернігівщині, по залізниці на Гомель і Ленінград.

Зустрічаються, хоч і нечисленні, Хрінівка, Хрінів, Хрінники, Цибулі, Цибулів, Цибульки і Цибульники та Часниківки.

«Зачепився» на нашій карті й горох. На Волині, недалеко від Берестечка, є навіть місто Горохів. Зустрічаються, переважно в Лісостепу села Горохівка, Горохівщина. Є дві річки Гороховатки.

Але набагато поширеніші топоніми, утворені від таких улюблених у народі і оспіваних у піснях рослин, як мак і хміль. По вологішій лісостеповій Україні розкидано від Прикарпаття до Сумщини десятки більших і менших поселень, назви яких походять від маку. З них найвідоміше — Маків на Хмельниччині, недалеко від Кам'янця-Подільського. Мак — рослина як харчова (дає дуже цінну олію), так і декоративна. З маком порівнюють в піснях дівчат: «Катерино, маків цвіт».

Ще частіше згадується і в піснях, і в топонімах інша рослина — хміль. Вся Україна знає і любить пісню «Ой хмелю, мій хмелю»... Хміль давно вийшов за межі садів і городів і вигідно розташувався на просторах плантаціях переважно Волинської, Ровенської, Житомирської областей. Там до розповсюдження цієї високоцінної культури дуже прислужились чеські колоністи — першорядні хмелярі. Назви від хмелю поширені в північно-західних областях України з їх теплішим і вологішим кліматом. Тут ми бачимо місто Хмільник — Вінницької області і досить численні назви сіл, як Хмелівка, Хмелів, Хмелище тощо. В інший бік, на Лівобережжі, є річка Хмелівка, притока Сули.

Дуже зрідка, але згадується на карті України і тютюн. Кілька сіл у Лісостепу називаються Тютюнники, Тютюнниця.

Як хміль має велику вагу на Волині, так на Чернігівщині і Сумщині — коноплі. Зустрічаються такі назви, як Коноплянка, Конопелька, Коноплице, Конопляний Яр.

З городів можемо виглянути і на лани. І що дивно — найголовніші наші зернові культури майже не відбилися в топонімах. Є лиш хутір Овсяний на Донеччині та Ячний на Полтавщині, села Житне, Житники, Житні Гори на Сумщині та Київщині. Від пшениці — села Пшеничники, Пшеничне на Полтавщині і Київщині, на Підкарпатті — Пшенична Гора. В степах бачимо кілька назв від проса — село Просяне, станція Просяна в Донбасі тощо.

Трохи більше топонімів від гречки (в Лісостепу). Від Західної України до Сумщини зустрічаються назви Гречана, Гречани, Гречка, навіть Гречаники. А між корисних рослин на карті «посіялися» і ненависні хліборобам колючки та бур'яни, як дереза та осот. Є поодинокі села і хутори Дерезне, Дерезувате, Дерезуватка. У межиріччі Десни і Сейму бачимо невеличку річку Осоту.

ЄВШАН-ЗІЛЛЯ

А скільки назв походить од всякої дикої рослинності — кущів, ягідників, квітів, бур'янів тощо! Від колючого куща з дрібними квіточками дістала назву річка Таволжанка, що впадає в Оскол, притоку Дінця, а від інших кущів — село Бруслинівка на Вінниччині й річка Крушинна на Поліссі, притока Прип'яті; від розповсюдженої у Лісостепу рокити — десятки річок і сіл: Рокита, Рокитна, Рокитне; від кислої осінньої ягоди брусниці, багатої на вітаміни, — річка, що впадає в Прут, і село Брусниця (Чернівецька область).

На малопродатних землях північної України — порубах, пісках, торфовищах — густо росте верес — вічнозелений кущик, пізній медонос. Від нього походять назви села і притоки Десни на Чернігівщині Вересоч, а на Житомирщині є село Вереси.

Всі люблять зелений борщ навесні. Та мало хто, мабуть, крім місцевих жителів, знає, що на Київщині є навіть річка Щавелиха, яка впадає в Росаву.

Є назви й від квітів.

Ой по горі ромен цвіте,
Долиною козак іде —

читаємо в передостанніх віршах Шевченка. Можливо, від цього ж зілля виникла й назва річки Ромен на Лівобережжі. А чи не польові квіти, що хліба засмічують, дали назву двом селам на Волині й на Ровенщині — Волошки? Всі знають в'юнки, або кручені паничі, одну з найпоширеніших на Україні декоративних рослин. На Житомирщині є село В'юнки. Від прекрасних весняних квітів дістало назву поселення на Харківщині — Ландишів.

Маємо на Україні десятки Тростянців. На Полтавщині є містечко Комишня, а в Донбасі селища Очеретине і Комишуваха. Інша Комишуваха, недалеко від Запоріжжя, нагадує давні часи, коли комиші, очерети дніпровських плавнів, тодішнього Великого Лугу, були для запорожців надійною схованкою. Був у наших предків такий цікавий і простий спосіб рятуватися від погоні: ховались у воду з головою, дихаючи через очеретину. Залазили у якісь прибережні зарості, щоб кінчик очеретини не був помітний на відкритій поверхні води. І сиділи під водою іноді цілими годинами.

Є на Україні кілька сіл з назвою Рогізна та Рогізне, а також і маленька притока Десни річка Рогізна; села Реп'яхи та Реп'яхівка, а на Західній Україні — річки Лопушна і Лопушанка, притоки Білого Черемошу й Серету, села Лопушне та інші. Від такого розповсюдженого скрізь бур'яну, як кропива, є теж трохи назв річок і осель — Кропивник, Кропивники.

У XVII столітті місто Кропивна, що було розташоване на лівому березі Дніпра навпроти Черкас, правило за центр одного з шістнадцяти реєстрових полків. На Полтавщині від бур'яну хвоща (або сосонки) є річка Хвощова, що впадає в Ромен. У межиріччі Десни і Сейму від дикої фарбувальної рослини есменик — дві річки й село Єсмань.

У лісових областях України є села Гриби, Грибівці, Грибова, Грибоваха, Грибовиця. А на Черкащині — навіть Опеньки.

Мабуть, усі знають гіркий, терпкий полин. Від одного з видів полину названо кілька поселень — Нехворощ чи Нехвороща, є однойменна річка — притока Росі. Від іншого виду, чорнобилю, походить назва стародавнього, згадуваного в літописах ще у XII столітті, міста на півночі Київщини Чорнобиля, розташованого над річкою При'пять.

А от чому серед топонімів України не згадуються такі

розповсюджені й цінні рослини, без яких теж не можна уявити сучасну Україну, а саме — соняшник й кукурудза? Мабуть тому, що ці культури в нас порівняно молоді. Просо, пшениця та ячмінь сіються на нашій землі кілька тисяч років — від часів трипільської культури. Жито вперше згадується в літописах XI—XII століть.

А кукурудза та соняшник з'явилися лише в XVII—XVIII століттях. Мікротопоніми від них, напевно, є.

Наостанку згадаймо зовсім особливу рослину України, хоч її нема серед топонімів, а проте безсмертний переказ є про неї в «Галицько-Волинському Літописі», цій чудовій пам'ятці нашого стародавнього письменства з XIII століття. Це — переказ про євшан-зілля. Відноситься він до XII століття, до часів Володимира Мономаха, великого патріота Русі, до жорстоких часів боротьби з половцями. У половців були хани два брати Отрок і Сирчан. Одного разу руська рать так розгромила половців, що далеко відігнала їх від меж Київської Русі, і Мономах «золотим шоломом напився води з Дону». Хан Отрок зі своїми охоронцями забіг на «Залізні Ворота» (вузький прохід біля Дербента межи горами Дагестану і Каспієм) — у Закавказзя. Там йому якось поталанило, жив він у розкошах і забув рідний степ і народ.

Другий брат — хан Сирчан тулився десь коло Дону і «живився рибою», що у кочовників вважалось навіть ганьбою. Коли вмер Мономах (1125 року), хан Сирчан дуже зрадив і послав старого співця Оря покликати брата назад у рідні степи. (Адже пізніше навіть автор «Слова о полку Ігоревім» вважав нижнє Подніпров'я за «землю половчана»). Сирчан наказав співати братові пісні про походи й перемоги половецькі, а коли Отрок не послухав співця, то дати йому понюхати євшан-зілля. Співець застав Отрока на пишнім бенкеті. Отрок став уже забувати й рідну мову, посміхнувся тільки на вмовляння. Тоді співець вдарив по струнах і заспівав про рідні степи, про походи... Отрок нахмурився і кивнув слугам, щоб Оря вивели. Але старий вийняв схований на грудях пучок євшан-зілля і дав Отроку понюхати. Понюхавши, той схопився за серце, заплакав і сказав: «Краще в рідній землі кістьми лягти, ніж у чужій бути славним!» І повернувся разом з Орем у рідні степи.

Що ж то за чарівне зілля? Росте воно й досі. Всі степовики знають гіркий запах степового полину. А місцеві жителі

і нині називають особливий вид його, кримський полин — евшан-зілля. Він росте на самому півдні України — біля Перекопу і Сиваша.

Переказ про евшан-зілля, переспіваний кількома українськими і російськими поетами, залишився в віках як образ невмирущої любові до рідної землі.

Давні промисли

МЕД, ВИНО ПИЛИ

К усе змінюється і в природі, і в людському житті, так само змінюються і заняття людей. У назвах деяких старовинних сіл по Україні ми бачимо сліди таких зниклих промислів, про які зараз майже ніхто не має і уявлення. В козацькій «Думі про Івася Вдовиченка» співається:

Ой на славій Україні
Кликне-покликне Филоненко,
Корсунський полковник..
...Ви, броварники,
Ви, винники!
Годі Вам у винницях горілок курити,
По броварнях пив варити..
Ходіте з нами на долину Черкень погуляти,
Славу війську, рицарства діставати.

В козацьких думках не раз ізгадується ота «Черкень-долина», як місце боїв та лицарських герців із усякими напасниками. Можливо, «Черкень-долина» була не одна. Але що то за «винники» та «броварники» у XVI—XVII століттях? Тоді не було великих горілчаних і пивоварних заводів, а було чимало невеличких винниць (цебто винокурень) і броварень. На них працювали лаймані робітники — винники, броварники. Звідси й пішло ряд назв. На межі Вінницької та Хмельницької областей є Винниківці. На Київщині є Винницькі Стави. Коло Львова є Винники. На Харківщині — навіть Винницькі Івани.

Згадаємо й броварників. «Що ти там не говори, під Києвом Бровари», — каже народне прислів'я. Йдеться про відо-

ме містечко біля української столиці, яке, власне, вже стало її передмістям. Зрозуміло, чому тут здавна варили пиво: адже під боком велике місто, де завжди на пиво попит.

Цей промисел був поширений по Україні; крім підкиївських Броварів, є менші Бровари на Західній Україні, а на Полтавщині — аж п'ятеро сіл Броварки.

Виключно у лісових областях України лишилися у назвах деяких сіл згадки про дуже цікавий промисел — бортництво. Існував він тоді, коли тут на десятки, якщо не на сотні кілометрів простягалися липові пуші, над якими влітку стояв медовий дух. У дуплах старих лип гніздилися дикі бджоли. Ці природні «вулики» називалися борті. Люди, які, мандруючи липовими лісами, викурювали бджіл і виламували стільники, називалися бортники. Цукру тоді не знали, за нього правив мед. З нього варили й дуже поширений напій тієї ж назви. Згадується він і в літописах княжих часів (поминки Ольги по вбитому чоловіку), і в піснях та думах козацьких.

І досі там, де від липових пушч часто й сліду не залишилося, подибуємо сліди бортництва в назвах. На Київщині є село Бортничі (у напрямку Борисполя) і село Бортники біля Фастова. Бортники є також на Поділлі — коло Брацлава і на Прикарпатті. На Волині є Бортнів і Бортнове. На Львівщині — Бортятине.

Так само позначився в топонімах інший промисел, тісно пов'язаний з бортництвом, — воскобійництво. Ще до нашої ери, через Ольвію, славнозвісне грецьке місто-колонію на Бузькому лимані, чимало вивозили у Грецію з Великої Скіфії (як називав Геродот землі Причорномор'я) зерна, хутра, меду і воску. Отже, і на віск був великий попит. Його вживали на свічки.

Свого часу воскова свічка служила благодійним двигуном ремесла, науки, мистецтва. При свічках були написані всі дорогоцінні пам'ятки стародавнього письменства нашого: і «Повість временних літ» Нестора, і «Слово о полку Ігоревім», і «Галицько-Волинський літопис» та інші. Отоді ж із бортниками співпрацювали воскобійники. Після видавлювання меду із стільників вони стоплювали віск у великі брили — так звані «камені воску».

Після появи газової лампи воскові свічки лишилися тільки по церквах. А пам'ять про цей дуже важливий промисел

старовини, причому суто наш, вітчизняний, збереглась і досі в назвах кількох сіл і хуторів, як Воскобійники на Полтавщині й Харківщині, Воскодави на Ровенщині, Воскодавинці — на Поділлі, у Вінницькій і Хмельницькій областях.

БУДИ, ГУТИ, РУДНІ

Через усю північно-західну Україну, від Сумщини до Прикарпаття, простяглася смуга старовинних сіл і селищ, які мають загадкові назви — Буди, Гути, Рудні (здебільшого, з додатком якогось прикметника — чия). Це не поодинокі Бортники чи Воскодави. Поселень з назвами Буда, Гута чи Рудня зовсім недавно було сотні, тепер їх поменшало, бо чимало з різних причин перейменовано.

Рудні ще хоч нагадують про якусь руду, але що то за Буди та Гути? Всі вони означають дуже важливі промисли в господарстві України XVI, XVII, навіть XVIII століть.

«Будами» колись називались розташовані в глухих лісах підприємства, що виготовляли з попелу цінну хімічну речовину поташ, вуглекислий калій. Його широко застосовували, виробляючи кристаль, мило, фарбуючи тканини, у чинбарстві тощо. Поташ вивозили також за кордон, бо його потребували Німеччина, Англія, Голландія. Слова «буда», «будник» виникли, мабуть, просто від слова «будувати». Іноді зустрічаються села з назвою Поташня. На Сумщині, межі колишніх дрімучих лісів, що зливаються із славетними Брянськими лісами, є села Середина Буда та Марчихина Буда, в районі яких діяли під час Великої Вітчизняної війни партизанські загони Ковпака. На Київщині існує Буда-Варовичі, на Житомирщині Буда-Бобриська. Напевно, такого ж походження Буди під Харковом, Будища на Черкащині й Полтавщині та інші.

По українському Поліссі розсіяно так само численні поселення з назвою «Гута», часто теж з прикметником. Так на Сумщині, на межі з РРФСР, є Стара Гута, на Чернігівщині в межиріччі Десни і Дніпра — Сапонова Гута, на Житомирщині — Броницька Гута, на Волині — Гута Боровенська та багато інших. Гути розташовані теж серед лісів при покла-

дах чистого кварцового піску та поблизу поташних промислів. Слово «гута» означало підприємство, де виробляли скло, для чого необхідні і чистий пісок, і поташ.

У XVIII столітті на самій тільки Чернігівщині налічувалось понад сотню гут. Виробництво це тоді було дуже важке і шкідливе для здоров'я, бо пляшки та всякі інші скляні вироби без ніяких машин видували самі склодуви. Легені їх просто згорали на такій роботі. Якщо поташ йшов на вивіз за кордон, то скло — переважно для внутрішнього вжитку по Україні. Воно було дороге, приступне заможним людям.

Але розвиток гутництва — скляного виробництва — свідчить і про високий культурний рівень України тих часів. У XVII—XVIII століттях у нас вироблялось і вживалось самого тільки скляного посуду до півсотні назв.

Поліські рудні були арсеналом козацької України XVII — першої половини XVIII століть. Уживали в руднях не той чудовий криворізький гематит, червоний залізняк, що містить до сімдесяти процентів чистого заліза і на якому працює радянська металургія, а досить розповсюджений на українському Поліссі болотний залізняк, чи лимоніт, з тридцятьма — тридцятьма п'ятьма процентами заліза. Тепер його вважають за бідний. Але тоді він вдовольняв потреби і козака, і хлібороба, і ремісника.

Рудні будувались біля річок. Міхи та важкий молот рухало млинове колесо. Помешкання, де кували залізо, називалось димарня чи гамарня, тому зустрічаються і такі назви поселень.

Про поширення залізних руд на Поліссі свідчить те, що десятки річок називаються Рұда, Рұдка, Рұдня — переважно на Волині і Чернігівщині, деякі південніше — на Полтавщині і в західноукраїнських областях.

Після всяких перейменувань залишилися на карті назви десятків поселень як пам'ять про давню українську металургію. Вони йдуть смугою через усе українське Полісся. Ось під Черніговом є село Рудка, а до кордону з Білорусією — Грибова Рудня. На Житомирщині — Рудня-Радовельська, Рудня-Грабівка. На Волині — Рудники, Нова Рұда, Рудня Козинська та багато інших по всіх цих областях. На деяких залізо виплавляли навіть у XIX столітті і покинули тільки, як відкрито було Криворіжжя.

Але ще за часів Сагайдачного (перша чверть XVII століття), крім холодної зброї, давно вже була у вжитку й вогнепальна, а до неї необхідний порох. Неодмінна складова частина його — селітра. Селітру варили здебільшого не в Поліссі, а в Лісостепу, навіть у Степу. На Полтавщині, Київщині і Поділлі та ще деінде подибуємо села Бурти або Каравани. Так називались підприємства, де виварювали селітру з підхожого ґрунту — «матиці». Переробивши придатний ґрунт в одному місці, селітроварники із своїми котлами переходили на інше справді цілим «караваном».

Через дорожнечу устаткування (котлів) займалися цим промислом у господарствах дуже заможних і високопоставлених осіб, наприклад, гетьмана Мазепи, генерального судді Кочубея. Варили селітру і на Поліссі біля Десни. Пізніше на базі цих промислів виник у XVIII столітті славетний Шостенський пороховий завод.

Отак про зниклі й забуті, а колись доволі розповсюджені й важливі промисли нагадують нам власні географічні назви.

НА МАЙДАНІ КОЛО ЦЕРКВИ

ам'ятаєте ці слова, що ними починається відомий вірш Павла Тичини? А що таке майдан? Площа в селі чи місті? Не тільки. Українською мовою «майдан» означає і площу, і галявину в лісі, і старовинний завод для гонки смоли та дьогтю.

Цей промисел полишив сліди в таких назвах сіл, як Майдан-Лабунський на межі Хмельниччини і Житомирщини, Середній Майдан на Прикарпатті біля Коломиї, Майдан-Бобрик на Вінниччині, Старий Майдан на Житомирщині та деякі інші.

На Житомирщині є місто Бердичів. Дехто вважає, що назва міста походить від племені берендеїв, що жило колись недалеко звідси, і спочатку була інакша — Берендичів, а потім один склад випав. Є й така думка: Бердичів походить від слова «бердо», що означає частину ткацького верстата. Бердо — гребінь у рамці, через зубці його проходять нитки основи. Був і такий фах — бердники. Бердичів — здавна значне торговельне місто між найвидатнішими в XVII сто-

літті центрами, як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський. Можливо, що там дуже багато було бердників, і навіть саме місто дістало назву від них.

Згадаємо ще одне виробництво, яке позначилось у топонімах українського Полісся,— паперове. Воно в XVI—XVII століттях мало виняткову вагу для розвитку нашої української культури, освіти. Перші папірні на Україні виникли в Галичині — в Янові (згадується 1552 року) і в Буську (1578 року).

Відомий меценат князь Василь-Костянтин Острозький 1580 року збудував для постачання знаменитої друкарні папірню в Острозі на Волині.

То був час, коли особливо загострювалась боротьба українського народу проти польсько-шляхетського гніту. Книги були потрібні не менше, як козацькі шаблі. 1625 року в Радомишлі засновано папірню для друкарні Києво-Печерської лаври, яка випустила чимало цінних книжок.

З'являються папірні і на Чернігівщині, де у XVIII столітті було їх аж дванадцять.

Від колишніх папірень теж позоставались назви сіл, як Папірні біля Радомишля й Овруча на Житомирщині, також Паперня біля Чернігова, а взагалі з десяток сіл з такими назвами розкидано з-під Львова аж до Сумщини.

Варт згадати ще про один давній і цікавий фах — про скоморохів, які веселили людей і які полишили сліди в назвах десятка сіл та хуторів (деякі в останні роки перейменовано): Скоморохи на Житомирщині, Львівщині і Тернопільщині, Скомороха на Волині й Поділлі, Скомороше теж на Тернопільщині і Скоморошки — також на Поділлі, на Вінничині. Зверніть увагу, що розташовані всі вони в давніше заселених областях, але не на Одещині чи Херсонщині. Це говорить за те, що поселення ці дуже стародавні, як стародавній і фах скоморохів (скоморохів бачимо ще на настінних малюнках — фресках XI століття в Софійському Соборі — заповіднику в Києві). Колись, може, ці мандрівні актори жили цілими селами, якщо до наших днів дійшли назви Скоморохи, Скомороха та Скомороше.

СЛІДАМИ ЗАПОРОЖЦІВ

МІЖ ДВОМА БЕЗОДНЯМИ

Хто не знає, не чув про Січ, про запорожців, цих хоробрих людей, які присвятили своє життя обороні рідного краю і рідного народу в найтяжчі часи!

Після жахливої татаро-монгольської навали в XIII столітті і розпаду Галицько-Волинської держави в XIV столітті предківські землі наші загарбали іноземці. Заселені здавна нашим народом колишні землі Київської Русі — Чернігівщина, Київщина, Волинь, Галичина і західне Поділля не з своєї волі ввійшли до складу Польсько-Литовської держави. Там існувало вже кріпацтво. Польські пани намагалися завести кріпацтво і на багатючих українських землях, про які не даремно говорили, що вони течуть молоком і медом. А народ не хотів коритися. Він ішов на південний схід — на східне Поділля, південну Київщину, Полтавщину, на так звані «уходи» — вільні промисли. В лісах і степах ці «уходники» полювали, ловили й заготовляли рибу, збирали дикий мед, засновували нові хутори та села, починали сіяти збіжжя, розводити худобу, будучи завжди напоготові. Слідом за ними сунули польські і спольщені пани, щоб обернути цих вільних людей на своїх кріпаків.

Відступали наші предки углиб Дикого Поля, а це була середня смуга теперішньої України — приблизно між Вінницею і Полтавою. І наражались на ще страшнішу небезпеку — татаро-турецьку. Заснована Батием Золота Орда зазнала нищівної поразки на Куликовім полі (1380 року) від великого князя московського Дмитрія Донського і після

того розпалась на три ханства — Казанське, Астраханське і Кримське. Останнє стало страшною небезпекою для України, сотні років точило з неї кров.

Нові страшні азіатські завойовники — турки, захопивши в XIV столітті Балканський півострів, 1453 року здобули Константинополь. Колись могутня Візантійська імперія загинула. На її руїнах піднялась Туреччина. Підкоривши багато інших народів, вона в XVI—XVII століттях обіймала в Азії Малу Азію, Вірменію, Курдистан, Ірак, Сірію, Аравію, а в Африці — Єгипет, Судан, Лівію, Туніс і Алжир.

1475 року зверхність Туреччини визнало Кримське татарське ханство. Крим і сам тоді був великою силою. Разом з підлеглими меншими ордами (Буджацькою, Ногайською, Едісанською) кримський хан міг виставити до двохсот тисяч вершників. Татари майже щороку нападали на наші землі, полювали на людей.

У могутній Туреччині був величезний попит на українських бранців. Молодих і дужих чоловіків продавали на турецькі кораблі — «галери» або «каторги», де вони, закуті в кайдани, гребли величезними веслами. Молодих жінок і дівчат за їхню красу купували турецькі паші у свої гареми. Хлопчиків турки обертали в свою віру — іслам, перейменовували на Ахметів чи Гасанів, виховували в спеціальних школах, де навчали й військової справи. Із них виростали яничари — піша гвардія турецьких султанів.

Ці потурченки не знали ані батька, ні матері, ні звідки вони родом. Все це оспівано в прекрасних українських піснях і думах — про Самійла Кішку, Марусю Богуславку та інших. От тоді і склалась сумна пісня:

Зажурилась Україна,
Що нігде прожити,
Гей, виноптала орда кіньми
Маленькі діти,
Що маленьких виноптала,
Великих забрала,
Назад руки постягала,
Під хана погнала...

На Україні у XVI—XVII століттях люди тримали зброю напохваті. По степах на сотні кілометрів по горбах і могилах розставлені були сторожові пости, або фігури — піраміди з просмолених бочок. Біля них — козацька сторожа з кінь-

ми. Козацький патруль ніколи не спускав очей з обрію. Дим удень, а вночі вогонь від підпаленої сусідньої фігури означали, що йде орда! По цій тривозі вартів негайно ж підпалювали свою фігуру, сідали на коней, поспішали до найближчого села. А там уже все розуміли, побачивши палаючу фігуру. Старих, малих і найцінніше добро ховали в якомусь яру чи байраці, а всі боездатні готували засідку татарам. А фігури тим часом передавали сигнал тривоги все далі й далі. Бувало так, що ввечері під Києвом уже знали, що орда вранці вийшла з Перекопа.

Легше стало Україні, коли десь у середині XVI століття утворилося запорозьке козацтво із людей найзавзятіших, найхоробріших та й найздоровіших — щоб давати відсіч татарським людоловам на суші і на морі.

Оселилися козаки у плавнях і на островах дніпровських «за порогами», тобто нижче їх, отож звідти й назва — «запорожці». Називалися вони ще «військо Низове» — на низі Дніпра. Згодом визначились приблизно межі запорозьких земель — «Вольностей війська Запорозького Низового»: від Кальміусу на сході до Південного Бугу на заході і від Орелі на півночі до дніпровського лиману на півдні.

Кордони ці обіймали територію кількох теперішніх південних областей України (Дніпропетровської, Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської, частково Запорізької і Донецької) — до ста тисяч квадратних кілометрів, що дорівнює приблизно площі сучасної Угорщини чи Болгарії, або Естонії і Латвії разом.

Майже 200 років минуло, відколи не стало війська Запорозького Низового, але на колишніх його землях і досі лишилось багато пам'яток про запорожців у топонімах. Походять вони від особових імен чи прізвищ або від різних пригод і подій запорозьких. Знаний на цілий світ нині Кривий Ріг дістав свою назву від запорожця на прізвище Ріг, що колись там жив і до того ж був кривий з війни.

Про походження назви Лепетиха між Запоріжжям і Каховкою існує такий місцевий переказ: коли запорожці, вирушаючи в морський похід, десь там на цьому місці мусили обминати вночі турецький аванпост на Дніпрі — Кізікермен, то пошепки подавалася по човнах команда: «Ляпай тихо!» (цебто: веслуй тихше).

Сучасний Нікополь, центр марганцевого басейну, наприкінці XVIII століття був так перейменований із села Микитин Перевіз, а воно нібито дістало свою назву від того, що там колись запорожець Микита перевозив людей через Дніпро. На Дніпрі до спорудження Дніпрогесу була скеля Сагайдачного — пам'ятка про козацького полководця.

Зберігає український народ пам'ять і про іншого свого героя — Івана Сірка.

Кошовий Іван Сірко очолював запорожців у п'ятдесяти п'яти великих боях (дрібних сутичок ніхто не лічив) і завжди був переможцем, не знаючи поразок. Він був кошовим отаманом так довго, як ніхто інший — з перервами щось біля двадцяти років, аж до своєї смерті 1680 року, якраз у часи найвищого піднесення і могутності Січі.

Пам'ятаєте картину Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові»? На ній впадає в вічі здоровенний козак у червонім жупані, що стоїть за плечима писаря, закусивши люльку, а блискучі очі його неначе пронизують усіх присутніх. Вважають, що то змальовано Сірка, який і підписав славнозвісного листа: «Кошовий Іван Сірко з усім кошем запорозьким».

Був Сірко богатирської сили і великого зросту. Наочний доказ цього — його пояс, що зберігався аж до Великої Вітчизняної війни в Нікопольському краєзнавчому музеї. То був чималий шмат дорогої червоної тканини завширшки з півметра і завдовжки кілька метрів. Він складався удвоє по ширині і кілька разів обмотувався круг попереку. Це була важлива частина козацького вбрання. Адже за пояс стримали пістолі, кинджал, що так і звався запоясник, люльку, кресало, гаман з тютюном і дещо інше.

Все життя непереможного кошового, починаючи з самого народження його, овіяне народними переказами та легендами.

Виростав Сірко на Січі, звик нічого не боятись. Легенда оповідає, що одного разу, полюючи над якоюсь річкою, Сірко побачив чорта. Сірко вихопив пістоль, клацнув і застрелив чорта, який тільки «мликнув» копитами і щез у воді. І через цю пригоду, мовляв, річка ця й досі зветься Чортюмлик. Це зовсім казкове оповідання свідчить про те, як шанував народ запорожців, вірив, що деякі з них — характерники — здатні перемагати й нечисту силу!

Одначе про Сірка розповідають немало й такого, що сто-сується цілком реальних, а не казкових подій.

1672 року турецький султан Мухаммед IV після захоплення турками Кам'янця і всього Поділля надіслав запорожцям бундючного листа, закликаючи до покори йому. Запорожці, як каже легенда, нібито відповіли таким солоним листом за підписом Сірка, що султан поклявся стерти Січ з лиця землі.

Взимку 1678 року, десь перед різдвяними святами, коли більшість січовиків гостювала на Україні, підступно вороги облягли Січ. Чотирнадцятитисячний корпус яничарів султанської гвардії, тихо знявши вартових, вдерся в Січ. Татари обступили її навкруги — переймати втікачів. Безславна загибель Січі була б неминуча, коли б не прокинувся і не збудив інших молодий козак на прізвище Шевчик.

Яничари заплутались у вузеньких провулках між січовими куренями. З цього скористались запорожці і почали зблизка розстрілювати ворогів. Вирвалося з Січі якихось півтори тисячі яничар... Сірко тоді написав листа кримському ханові з гіркими докорами за те, що він, з намови турецького султана, напав не по-рицарськи, а по-розбійницьки — на п'яних та на сонних. І пообіцяв віддячити. І таки віддячив.

Наступного літа Сірко пішов на Крим, маючи з собою тисяч двадцять добірного війська. В народній пісні так говориться про це:

Та ой, як крикнув же та козак Сірко,
Та ой, на своїх же, гей, козаченьків:
«Та сідлайте ж коней, хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана в гості!»

Пішов Сірко не на Перекоп, а через Сиваш, знаючи там зручну переправу. Лишив при собі три-чотири тисячі козаків — стерегти переправу, а решту війська послав углиб Криму. Хан утік у гори, зібрав п'ятдесят тисяч війська і кинувся до переправи, але з тилу йому вдарили козацькі загони, які вже повертали з Криму.

...Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що сизий орел по степу літає,
Аж то Сірко на конику виїжджає...
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Що то місяць в степу, ой, зіхожає,
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху та татар оступає...

Погромивши орду і мало не захопивши в полон самого хана, з багатючими трофеями, запорожці щасливо переправились через Сиваш...

Це був останній похід Сірка. Він умер на своїм зимовнику (хуторі) біля села Капулівка, неподалік Нікополя. Там збереглася його могила. Недавно на ній поставлено пам'ятник — велике погруддя Сірка.

І остання легенда розповідає про смерть Сірка. Запорожці так шанували непереможного кошового, що у мертвого відтяли правицю, висушили, зберігали в алтарі січової церкви і брали з собою в походи. А коли, бувало, похитнуться козацькі лави, тоді на лінію бою виносили мертву руку Сірка і піднімали її з вигуком: «Стій! Душа і рука Сірка з нами!»

СЛАВНЕ ЗАПОРОЖЖЯ

отні років Запорожжя очолювало боротьбу українського народу проти всіх напасників і загарбників. Для молодих людей козакування на Січі було за честь. З Січі виходили вожді народних повстань, і всім їм Запорожжя давало поміч і притулок. Самі запорожці були бойовою, ударною силою народних рухів проти іноземних поневолювачів та українського панства.

З Запорозької Січі почалася визвольна війна 1648—1654 років під проводом Богдана Хмельницького.

Спочатку, десь у XVI столітті, назва «Запорожжя» означала поселення та схованки українських козаків, які утворили суворе, без жінок товариство «за порогами» дніпровськими. Ввійшовши в силу, Запорозька Січ поширює свої володіння — «вольності» — від Бугу до Кальміусу. А надалі взагалі гетьман України називався «гетьманом Війська Запорозького». Йому підкорялася вся Україна. Та на відміну від назви «Військо Запорозьке» згодом ще утвердилась назва «Низове Військо Запорозьке» чи «понизовська вольниця» — по низу Дніпра, ото й були власне запорожці. Вони підлягали обраному кошовому отаману і не завжди слухалися гетьманів.

Лишивши таку славу пам'ять у піснях та думах, переказах і легендах народних, Запорожжя неодмінно мусило

полишити її і в топонімах. Дуже багато їх від Бугу до Кальміусу, і дуже багато з них містять у собі цікаві загадки для нас. От, здається, не така вже дивна запорозька назва — Домаха. Так називалася давно неіснуюча запорозька фортеця, яка стерегла гирло річки Кальміусу — запасний зворотний шлях запорожців, коли вони верталися з морських походів. Що це слово означає? Найпростіше можна подумати, що Домаха — просто народна форма від жіночого імені Домна. Але це малоймовірно — адже жінки не могли жити серед запорожців під страхом смертної кари! Може, назву дано через якусь трагічну пригоду з визволеною бранкою, чи що?

Виникає і зовсім інший здогад. Адже «домаха» — народна вимова слова «дамаска», як називались шаблі, вироблювані в арабському місті Дамаск. Вони діставались як рідкісні трофеї від турків і дорого цінувались.

У Шевченкових «Гайдамаках» зустрічаємо такий вираз:

А Залізняк в Смілянщині
Домаху гартує...

Запорожці були надзвичайно дотепні і гострі на язик. А тому на колишніх їхніх землях іноді трапляються зовсім дивовижні назви. Всі знають — в український краєвид майже неодмінно входить могила. Багато їх розкидано по Україні й досі.

Здебільшого це братські могили після незліченних бойовиськ. Але іноді просто природні горби, як-от Кам'яні Могили в заповіднику на Приазов'ї. Нам зрозумілі такі назви, як Довга Могила, Розкопана Могила тощо. Але дійшла до наших часів назва хутора — Весела Могила на Донеччині. Як це зрозуміти? Чия ж могила може бути «весела»? Хіба що могила ворога? Чи, може, тут відбувся щасливий для козаків бій?.. А може, з оцієї могили (чи природного горбка) відкривався колись дуже приємний і розкішний краєвид?

Скасувавши Запорозьку Січ 1775 року, провадячи нову колонізацію колишніх запорозьких земель, царське самодержавство намагалось стерти пам'ять про Запорожжя і в назвах. На щедро напоєних кров'ю степах виростали нові міста від імен царів та цариць: Катеринослав, Єлисаветград, Павлоград, Олександрівськ та інші. Але в народі не зникала

пам'ять про славу Січ, про запорозьких лицарів, які боролися за волю народу.

Коли ж перемогла Жовтнева революція, на давніх запорозьких землях за бажанням самого населення рясно вродили чи воскресли назви, що прямо нагадують про Січ, про запорожців. Це — десятки назв тільки чималих сіл, як Запоріжжя, Запорожець, Запорозький, Запорожчине, Запорізька Круча, Запорізька Балка тощо. Колишнє повітове місто Катеринославської губернії Олександрівськ перейменоване на Запоріжжя. З років першої п'ятирічки Запоріжжя стало одним із важливих центрів української індустрії. Тут побудовано було такі велетні, як Дніпрогес імені В. І. Леніна та металургійний завод Запоріжсталь. Зруйноване дощенту німецькими фашистами під час Великої Вітчизняної війни, Запоріжжя після неї вже давно відбудоване, іще більше виросло, стало одним з головних вузлів промисловості Радянської України.

За радянських часів невідомо змінилися колишні запорозькі землі від Бугу до Кальміусу. Величезні природні багатства, крім чорноземних ланів, — вугілля, руда, марганець, гідроенергія Дніпра — нині все ширше використовуються для економічного зросту нашої Вітчизни. На території давніх «Вольностей війська Запорозького Низового» тепер — більша частина вугільного Донбасу, залізрудна скарбниця Криворіжжя, Нікопольський марганцевий район, гіганти південної металургії: Криворіжсталь, Запоріжсталь, Азовсталь, велетенські ГЕС на Дніпрі, штучні водоймища — «моря», канали...

Після Січі тут нашарувалися вже нові топоніми, але між новітніми назвами шахт, рудників, заводів, станцій, робітничих селищ і досі є частина таких, що нагадують нам про життя, пригоди і подвиги запорожців — хоробрих воїнів, які відіграли неабияку роль у захисті рідної землі від різних загарбників.

Чумацькими шляхами

У КРИМ ПО СІЛЬ

В розлогих степах України зустрічаються назви, що нагадують нам про колишній дуже цікавий промисел, що полишив незгладимий слід у переказах, піснях, прислів'ях,— чумацтво. Без чумацтва годі уявити історичне життя українського народу, так само як і без запорожців. Умер цей промисел порівняно недавно — років вісімдесят тому,— відколи побудовано залізничні до портів на Чорному і Азовському морях. А виник він ще в сиву давнину через неминучу людську потребу в єдиному істивному мінералі — кухонній солі. Є відомості, що Київська Русь жила з Галичини, з-під Коломиї, бо відрізана була кочовими ордами від Чорного моря і його солоних лиманів.

У літописі XII століття під роком 1112 записано, що якийсь князь під час усьобиць «не пустиша гостей (купців) із Галича і Перемишля і не бисть солі по всій руській землі». Люди, які приставляли сіль із Прикарпаття на Подніпров'я, звалися «соляники», і шлях, яким вони їздили, звався Солоним. Досі існує українське прізвище Соляник.

У XIV столітті Галичину загарбала Польща. І тоді Київ і Подніпров'я, піднімаючись з руїн після навали татаро-монголів, змушені були зав'язати торговельні стосунки з Кримом. Сіль з перекопських озер та чорноморських лиманів була навіть дешевша. Разом з сіллю звідти привозили і морську рибу, що містить в собі необхідний людському організмові йод. Поступово слово «соляники» витиснуло інше сло-

во — «чумаки». Звідки воно взялося? В далеких мандрах треба було стерегтися епідемічних хвороб. А найстрашніша з них — чума — в XIV столітті викосила в Європі біля тринадцяти мільйонів чоловік. Щоб уберегтися від неї, підводчики мастили свої сорочки дьогтем. Це вважалося за надійний застережний засіб від чумної зарази та й допомагало від вошей. А чумаки, як прозвали цих мандрівників, іноді тижнями не мали чим помитись.

Чумакування було промислом тяжким і небезпечним через хвороби, війни, безхліб'я і безводдя у дорозі.

...Од Перекопу до Салгіри
Покопані шанці,—
Стоять вози насторч ярмом—
Паровиці чумацькі.
Ой над річкою Салгірою
Тускла звилась квітка,—
Не в одного чумаченька
Осталася жінка.
А тепера над Салгірою
Тускло звились квіти,—
Не по однім чумаченьку
Осталися діти.
А тепера над Салгірою
Шумить буйна нива,—
Не по однім чумаченьку
Плаче чорнобрива...

Ходили чумаки в Крим межі постійними у XVI—XVII століттях війнами, а таки ходили. Приставляли вони на Україну не лише сіль і рибу, але й дорогий східний крам — прянощі, пахощі, тканини.

Особливо розквітло чумацтво наприкінці XVII століття та в першій половині XIX століття, після того як приєднано було до Росії Крим, коли виникли нові портові міста на Чорному та Азовському морях, як Одеса, Миколаїв, Херсон, Таганрог, Маріуполь.

Серед чумаків були люди різні: були багаті чумаки-господарі, власне купці, які споряджали в походи цілі валки, а були бідняки — люди, що їх тяжкі злидні змушували заробляти гроші, ходячи на чужину. Недарма в численних українських піснях оспівується гірка доля чумака-наймита, для якого ті далекі мандри з чумацькими валками — безвихідь, особисте горе:

Ой виріс я в наймах, в дорозі,
При чужому возі в дорозі,
Та гей!..
Та чужії вози мажучи,
Та чужії воли пасучи,
Та гей!..

Перед самим занепадом чумацтва, в 70-х роках ХІХ століття, в самому тільки Маріуполі перебувало щороку до п'ятдесяти тисяч чумацьких возів. Це чудово змалював місцевий уродженець, відомий художник А. І. Куїнджі в картинах «Чумацький шлях навесні» та «Чумацький шлях восени».

Майже всі власні географічні назви, пов'язані з чумацтвом, розкидані в південних степах України, здебільшого вздовж постійних чумацьких маршрутів у Крим, на Дон і в Одесу. Тут виникло з десяток тільки значних сіл Чумаки. Мабуть, колись там багато людей жило з чумакування. Зустрічаються такі назви, як, скажімо, село Чумак-Зима на Дніпропетровщині — може, комусь із чумаків там довелося зазимувати, не доїхавши додому. Про якісь щасливіші обставини свідчить назва села на тій же Дніпропетровщині біля Апостолова — Веселі Чумаки. Цілком зрозумілі такі назви, як Чумацька Криниця, Могила Чумака...

Не треба думати, що про чумаків нагадує обов'язково тільки слово «чумак». Є, наприклад, у Донбасі місто Краматорськ, відоме й за межами України за свій велетенський «завод заводів» — побудований 1934 року завод устаткування для важкої індустрії. Назва «Краматорськ» виникла, певно, з місцевого виразу «Крам на Торі», бо тут колись, над річкою Тор, або Казьонний Торець, на чумацькому шляху була зупинка, базар, де чумаки продавали різний свій крам.

МІЖ БАЛТІЙСЬКИМ І ЧОРНИМ

умаки знали дороги не тільки до Чорного та Азовського морів — у Крим та на Дон, а пізніше в Одесу.

Уже в ХVІІ столітті наші чумаки їздили через Польщу до великих балтійських портів Кенігсберга (тепер радянський Калінінград) і Данціга (польський Гданськ) або й далі — до Німеччини. Везили вони туди українську сиро-

вину — вовну, шкіру, щетину, гнали табуни коней, гурти худоби, які мали там неабиякий попит. А звідти, з Середньої Європи, привозили наші чумаки сукна та інші промислові вироби, про що, зокрема, згадується в «Енеїді» Івана Котляревського. Серед Енеевих подарунків царю Латину є

...Скатерть шльонська нешпетна,
Її у Липську здобули.

Це прямий натяк на те, що українські чумаки у XVIII столітті заходили в Липськ. А це стара слов'янська назва великого міста Лейпціг у Середній Німеччині, що здавна славилася своїми ярмарками та книжками. Чумаки, бувало, привозили звідти й цінні книжки. Серед чумаків траплялися і такі, що побували замолоду в колегіях Києва, Чернігова, Переяслава, знали іноземні мови. Але більше, звичайно, знали їх з практики.

Отак і мандрували українські чумаки у XVII—XVIII століттях од моря до моря — од Балтійського до Чорного із своїми вірними товаришами — сірими волами.

Степом ідуть — нові вози риплять,
Сиві воли ремигають...

Народ любив чумаків не лише за те, що вони приставляли необхідний для життя крам. Чумаки, люди бувалі, замінювали собою пошту, радіо, газети. Газети тоді (у XVIII столітті) тільки-но почали виходити, і то були дуже бідні на зміст і приступні лише освіченим людям. Отже, народ переважно від чумаків, людей своїх, рідних, і довідувався про те, що його цікавило, — про війну, пошесть, врожай, сарану тощо. І тому прибуття чумаків, що побачили світу, міста, інші народи, завжди було неабиякою радістю в одноманітному сільському житті. Про це, наприклад, говорить Тарас Шевченко в повісті «Наймичка»:

«Особливо в перші дні як послухати чумака на дозвіллі, як він почне розповідати за чаркою горілки, які він безкоштовно ступи переходин, з яких бездонних криниць воли напував, по скільки днів без води і хліба пропадав, які міста бачив, які на яких річках переправи мав, які де народи бачив, — просто волосся дибом стане, як послухаєш».

Зникли чумаки, та лишилися чумацькі пісні. Хто ж на Україні не знає, як «Гуляв чумак на риночку» або як «Над

річкою беріжком ішов чумаки з батіжком?» До чумацьких належить і одна з найпрекрасніших та найсумніших історичних пісень українських:

Ой горе тій чайці,
Чаєчці небозі,
Що вивела чаєняток
При битій дорозі!
Ой ішли чумаки,
Весело співали
І чаєчку зігнали,
Чаєнят забрали...

Чумакування нерозривно ввійшло на кілька століть у життя українського народу, полишило багато різноманітних згадок. Чумаки брали участь у всіляких пригодах того бурхливого часу. Ми хочемо розповісти зовсім дивовижну, але правдиву історію, записану в старих українських хроніках.

ОД МАГДЕБУРГА ДО ФАСТОВА

Поруч з іменами Сірка, Кривоноса, Богуна, Нечая та інших історичних героїв України на одному з чільних місць — ім'я Семена Палія. Йому присвятив Т. Г. Шевченко одну з найкращих своїх поем — «Чернець». Щиро шанований усіма і на Січі, і на «волості» в другій половині XVII та на початку XVIII століть, Семен Палій, полковник фастівський і білоцерківський, проте особливо знаний був на Київщині. Тут проминули десятки літ його бойового життя. Тут і зараз розкидано назви, які нагадують про нього.

У Фастові на горі й досі показують місце, де стояв укріплений замок Палія. У Білій Церкві в знаменитому парку «Олександрія» є гора Палія і дуб Палія, звідки чудово видно всі підступи до міста. Звідси, очевидно, і оглядав їх Палій, коли виганяв з Білої Церкви шляхту 1702 року.

Звичайно, пам'яток про нього набагато більше. Ми назвали тільки деякі. Семен Палій був родом з Борзни на Чернігівщині. Справжнє його прізвище — Гурко. Замолоду вчився він у відомій Києво-Братській колегії, мав неабиякі здіб-

ності, знав мови. Та оскільки у священники йти не хотів, як належало по скінченні цієї колегії, покинув її і пішов козакувати на Січ. Там він прославився численними подвигами й заробив нове січове прізвисько Палій — цебто людина одчайдушною сміливістю — палій, паливода. Був другом і товаришем славетного Сірка. Про Палія теж складали легенди як про улюбленого героя. Говорили про його надлюдську силу, ніби сама шабля його важила п'ять пудів (вісімдесят кілограмів!) — скільки важить досить огрядна доросла людина. Ніби Палій давав цю шаблю за кару комусь нести. Той аж кречке, а Палій тільки сміється.

Десь наприкінці 70-х років XVII століття покинув Палій Січ, задумавши велику справу. Він прийшов на спустошену Київщину, яка за тридцять років війн (з 1648) обернулася на майже безлюдну пустелю, і розпочав наново після смерті Богдана Хмельницького організовувати козацтво. З ним були бойові побратими, теж славні козацькі отамани — Іскра, Самусь, Абазин. Народилися нові козацькі полки. Іскра став полковником у Корсуні, Самусь — у Богуславі, Абазин — на Побужжі, у Брацлаві, а сам Палій — у Фастові. Дивні порядки були тоді на Правобережній Україні. За Андрусівською угодою офіційно вона належала Польщі — без Києва, по Васильків. Вільні козацькі села були поруч із кріпацькими, з володіннями польських магнатів. Майже не припинялися сутички між Палієвими козаками і польською шляхтою.

Палій за головного ворога вважав «бусурманів» — турецьких і татарських загарбників. Нещадно він бив їх, а при нагоді не минав і польських панів. Він був прихильником повернення Правобережжя до Росії, але Росія неспроможна була тоді боротися проти Польщі, Туреччини і Криму разом, хоч і допомагала Палієві. З усіх кінців України збирався до Палія пригнічений люд — зброєю відстоювати свою волю. Польща кілька років не визнавала цієї козацької вольниці, вважаючи цих звитяжців просто за розбишак, хоч вони ставали їй у великій пригоді, не допускаючи татарську орду всередину держави.

Але 1685 року польський уряд мусив визнати за цими новими правобережними полками козацькі права — після того як Палій на чолі їх зробив величезну послугу всій Європі.

1683 року був останній великий наступ турків углиб Європи. 14 липня 1683 року понад стотисячне турецьке військо, на чолі з великим візиром Кара-Мустафою-пашею, обложило Відень, столицю Австрії, отже було на порозі Німеччини. Австрійський імператор слізно просив у Польщі допомоги. Під Відень прийшов польський король Ян Собеський з 25-тисячним військом. Але в ньому було, може, до двадцяти тисяч, як згадує козацький літописець Самійло Величко, правобережних козаків, і на чолі їх запрошені Собеським полковники Палій, Іскра і Самуш.

У вирішальному бою 12 вересня 1683 року Палій зі своїми козаками вибив із шанців добірну турецьку гвардію — яничарів. Турки безладно кинулися врозтіч, залишили на полі бою тисяч двадцять убитих, всю артилерію та обоз. Козаки захопили небачені трофеї, серед них навіть арабського вороного коня Кара-Мустафи-паші.

Вся Європа дивувалась з героїства фастівського полковника. Але польські магнати ворогували з ним. Вони-бо хотіли українців мати тільки за слухняних кріпаків, а ці кріпаки тікали до Палія. Через кілька років і сталася дивовижна пригода, в якій велику роль зіграли, здавалось би, зовсім мирні чумаки.

Одного разу, коли Палій спокійно їхав до Києва, польські пани по дорозі зробили йому засідку. А він же не чекав ніякого нападу. Фастівського полковника схопили і завезли на «довічне ув'язнення» до Магдебурга в Німеччині. Можливо, це сталося на річці в околицях Фастова, яка досі зветься Паліївщина? Характерно, що вбити Палія підступні напасники побоялися. Героя Відня знали далеко за кордонами Польщі. На це треба було зважати. «Довічне ув'язнення» Палія тривало щось біля року. А козаки тим часом міркували, як би визволити свого отамана.

У Гоголевій повісті Тарас Бульба пробирається до Варшави у возі, закладений цеглою. Дуже можливо, що Гоголь запозичив цю ситуацію із справжньої пригоди з визволенням Палія. Палієвим козакам пощастило більше, ніж Тарасові Бульбі, який побачив Остапа тільки під час страти. Треба було дістатися на удвічі дальшу відстань, ніж до Варшави, через усю ворожу Польщу і частину Німеччини. Від Фастова під Києвом до Магдебурга на Ельбі шляхами було не менш як півтори тисячі кілометрів або й до двох тисяч! І як було

це зробити не одному Тарасові Бульбі, а цілому загоніві?

Любов і співчуття народу до Палія все зробили. У пригороді стали далекі чумацькі подорожі. До Магдебурга в Німеччину прямувала велика чумацька валка із шкірою, вовною та іншою українською сировиною. Триста добірних озброєних козаків фастівських сховались під вовною у великих пароволових возах. Подорож тривала кілька тижнів. Чумаків знали і скрізь пропускали. Нарешті вони дісталися до самого Магдебурга. Лишивши вози в місті, чумаки погнали волів на пояс за місто. Вночі козаки вилізли з возів і як з неба впали на варту магдебурзького замку, де було ув'язнено Палія. Німецька варта не встигла вчинити ніякого опору, як була вже зв'язана. Козаки вивели з замка Палія, забрали із стайні добрячих коней, прихопили з собою і чотири замкових гармати і щезли без сліду, покинувши воли, вози і крам. З ними зникли і чумаки. Погоня була марна.

Швидким маршем козаки перейшли німецьку та польську території, причому нещадно розгромили по дорозі маєтки польських магнатів, які полонили Палія. Нарешті з тріумфом повернули до Фастова. Отак чумаки прислужилися до визволення Палія. Ці події сталися в 1690—1691 роках.

Таке було чумацтво, що досі залишило по собі пам'ять і в переказах, і в піснях, і в місцевих назвах, і навіть на небі. Адже народна назва нашої Галактики — Чумацький Шлях. Від чумаків, які часто шукали дорогу по зорях, пішли й назви сузір'їв — Чепіга, Віз та інші.

МАНДРИВНІ НАЗВИ

ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ

Якщо уважно розглядати великомасштабну карту України, де один сантиметр дорівнює 7,5 кілометра, можна побачити подібні між собою назви сіл, селищ і навіть міст. Назви ці або зовсім однакові, як численні Тростянці чи Кам'янки, або ж подібні, як село Білоцерківка і місто Біла Церква.

Не говоритимемо вже про аж занадто поширені антропоніми — сотні таких назв, як Андріївка чи Іванівка, які виникли від перших насельників або колишніх землевласників. На Україні серед населених пунктів багато тезків з інших причин. От, наприклад, досить поширена назва «Тростянець» — майже в кожній області свій. Є Тростянець на Волині, недалеко від Дубна. Є Тростянець на Поділлі — в «цукровому Донбасі», у Вінницькій області, недалеко від Гайсина. Є Тростянець на Сумщині, біля Охтирки, теж у цукровому районі. Є Тростянець на Чернігівщині, коло Ічні, добре відомий на всю Україну і поза її межами своїм чудовим дендропарком. Це — тільки найвідоміші Тростянці. Ще більше на Україні Кам'янок — їх десятки. З них добре відомі дві: Лоцмано-Кам'янка на Дніпрі, трохи нижче Дніпропетровська, де виростили покоління дніпровських лоцманів, що до спорудження Дніпрогесу проводили судна і плоти через пороги, і Кам'янка-Шевченківська на Тясмині. Численність Кам'янок і Тростянців може пояснюватись ще подібними природними умовами — скелями чи заростями очерету.

Мають своїх двійників на Лівобережжі старовинні населені пункти, згадувані в творах Шевченка, зокрема в «Гай-

дамаках». «Я сирота з Вільшаної...» — жаліється Оксана старій черниці в Лебедині. Стоїть і досі та Вільшана на Черкащині, на річці Вільшанці. А по всій Україні є десятки сіл, назви яких походять від слова «вільха».

У старовинній козацькій пісні говориться:

Гей, збирайтесь, панове молодці,
Та все ж нарід молодий!
Гей, та й поїдем, панове молодці,
У той лісок Лебедин!

Цей «лісок Лебедин», напевно, дав назву шевченківському Лебедину, де була схована Оксана, наречена Яреми Галайди... А є інший Лебедин, місто Сумської області.

В «Гайдамаках» є така коротенька розмова Залізняка з хлопцем:

«Відкіля ти?»
«З Керелівки.»
«А Будища знаєш?..»

Маємо на Україні аж шестеро Будищ. Троє на Черкащині, де «ходили гайдамаки з святими ножами», і троє на Полтавщині — двоє Великих Будищ і одні Лютенські Будища. Може, походять назви правобережних і лівобережних Будищ від старовинних виробництв поташу — «буд», а може, від чогось іншого.

Ми вже говорили про топоніми, що походять від назв диких звірів, та все ж згадаємо тут ще дві: це — Веприки. Пішли вони, можливо, від слова «вепр», дикий кабан. Село Веприк на Полтавщині, коло Гадяча, прославилось героїчною обороною проти шведів у 1708—1709 роках, а в селі Веприк на Київщині, біля Фастова, жив, умер і похований відомий український композитор К. Г. Стеценко. Для найбільш імовірного пояснення оцих однакових назв на нашій карті треба знову ж таки згадати бурхливі історичні події XVII століття.

Після смерті Богдана Хмельницького (1657 року) понад двадцять літ тривали війни за українські землі між усіма сусідніми державами.

1677 року стотисячне турецько-татарське військо три тижні тримало в облозі Чигирин, колишню столицю українських гетьманів. Але зазнало поразки, бо на допомогу двадцятитисячному козацькому війську гетьмана Самойловича прийшло

сорокатисячне російське військо на чолі з воеводою Ромодановським. На друге літо під Чигирин підступило аж двісті тисяч турків і татар. Цього разу у Самойловича було п'ятдесят тисяч козаків, а в Ромодановського — сімдесят тисяч стрільців та інших військ.

Козацький літописець Самовидець так описує жахливий кінець Чигирини: турки й татари стояли навколо нього вже місяць, з 8 липня, зазнали поразки в багатьох приступах. Нарешті 10 серпня встигли вдертися в фортецю через підкоп, коли зморені оборонці поснули. Але здобути легко Чигирин туркам не пощастило. Козаки і стрільці до ночі оборонялися в замку, а далі, не маючи змоги, самі підпалили запаси пороху і висадили в повітря і замок, і ворогів разом із собою! Решта турків побігла, не витримавши такого страхіття. А в небо злітали й падали вежі, і стіни, і з ними разом покалічені трупи: Чигиринський замок перестав існувати. Але турецько-татарські орди відійшли, не встоявши проти мужності об'єднаних українців і росіян.

На третій рік, 1679-й, турки збиралися йти в дальший наступ на Київ і Лівобережжя. Проте Київ посилено укріплювався, до нього стягали силу-силенну українських та російських військ. І турки завагалися. Згадали, що їм коштував Чигирин, і на Київ не пішли.

У що ж обернулась Правобережна Україна за десятки років цих війн, хвилююче розповідає нам інший козацький літописець кінця XVII — початку XVIII століття — Самійло Величко:

«...Переходячи тогобочну (Правобережну) від Корсуня і Білої Церкви Малоросійську Україну, потім на Волинь, у князівство Руське до Львова, Замостя і Бродів мандруючи, бачив я численні городи і замки безлюдні і пустії вали, колись трудами людськими яко гори насипані, що тепер лише за притулок диких звірів правили. Мури, як то в Чолганському, в Константинові, в Бердичеві, в Сокалю, які тільки нам у поході військовому траплялися, бачив я деякі малолюдні, а деякі вельми пусті, розвалені, спліснявілі, непотрібним билієм зарослі, що містили в собі тільки зміїв, і різних гадів, і червів. Поглянувши знову, бачив я просторі тогобочні україно-малоросійські поля і розлогі долини, ліси, обширні сади і красні діброви, річки, стави, озера запустілі, мохом, непотрібною лядиною зарослі.

І недаремно поляки, жалкуючи за втратою України того-бочної, раєм світу польського в своїх універсалах її називали, оскільки вона перед війною Хмельницького (до 1648 року) була як друга земля обітована, медом і молоком кипляча...»

БІЛОЦЕРКІВКИ ТА ЧЕРНІГІВКИ

Якщо Самійло Величко бачив таку жахливу картину на Правобережній Україні уже літ через двадцять опісля Бахчисарайського мирного договору з Туреччиною (1681 рік), то що ж діялось під час руїницьких війн 1660-х та 1670-х років? Люди тоді тікали з Правобережжя на Лівобережжя, яке, возз'єднане з Росією, десятки років не знало подібних руїн та навал. Новим селам чи містечкам часто давали назви старих, звідки переселенці були родом. Ми згадували правобережні і лівобережні Тростянці, Лебедини, Вільшани, Будища, Веприки... Під час страхолюдної руїни на Правобережжі в другій половині XVII століття найбільше постраждали Поділля й Київщина і менше — Волинь.

Назви деяких населених пунктів Лівобережжя походять від старовинних правобережних козацьких міст — Канева і Фастова. В лівобережній частині Черкаської області на схід від Золотоноші є села Великі і Малі Канівці, які лежать кілометрів за сімдесят по прямій від самого Канева.

На Чернігівщині, в верхів'ях річки Остра, є село Фастівці. Його назва нагадує нам ще про одне переселення. 1712 року за Польщею визнано було ще раз Київщину до Василькова і скасовано паліївські козачі полки, а люди, які не хотіли залишатись кріпаками польських магнатів, переселилися на Лівобережжя. Може, й село Фастівці було тоді засноване?

Маємо села Лемеші та Брусилів на Чернігівщині і на Житомирщині. Є Уланів на Поділлі, в Хмельницькій області, і є Уланів на Сумщині, біля межі з Росією.

Чи не найбільше всяких вільних втікачів або примусових переселенців дало славетне місто Біла Церква (з довколишньою округою) на Київщині. Чого тільки не пережила Біла

Церква за дев'ять віків свого існування! Вітало колись її населення славних полководців Наливайка і Богдана Хмельницького. Була вона твердиною Семена Палія. І всі повороти лихої долі відбивались на українському населенні Білої Церкви та Білоцерківщини. То люди самі тікали шукати кращої долі на Лівобережжі, а іншим разом уже графи Браицькі, які стали 1775 року власниками Білоцерківщини, переселяли своїх кріпаків на свої нові землі в колишніх запорозьких степах, подаровані царями та царицями. І на сьогодні маємо по Україні аж шестеро тільки значних сіл, назви яких походять від Білої Церкви чи Білоцерківщини. Троє з них на Лівобережжі: на Чернігівщині є село Білоцерківка, а на Полтавщині — Білоцерківці та Білоцерківка, згадувана Т. Г. Шевченком в його повісті російською мовою «Близнецы». Три Білоцерківки розкидані в південних степах: одна на Запоріжжі над річкою Бердою, друга на Херсонщині поміж двох шляхів (залізницею — з Херсона до Перекопу і автошляхою — з Каховки до Перекопу), третя на Миколаївщині.

Подібне явище бачимо і на Чернігівщині. Колись, після Богдана Хмельницького, вона дуже приваблювала втікачів з Правобережжя. Вдосталь було тут лісів, сіножатей, бортів, «бобрових гонів», дичини, риби. Хоч землі були не такі родючі, як на Київщині та Полтавщині, зате безпечно від татарських нападів. Як вигнали польських магнатів, землі спочатку діставались за правом «вільної займанщини». Але те скоро минулося. Замість польських з'явилися свої магнати — Скоропадські, Лизогуби, Марковичі та інші.

Скінчилися майже безнастанні війни за Україну. Населення починає швидко зростати. Відчувається малоземелля. А оскільки землі на Чернігівщині гірші, то люди починають звідси переселятися в інші області, шукаючи землі і хліба.

І нині подибуємо село Велику Чернігівку на Луганщині, в просторах степах придонецьких, селище Чернігівку на Запоріжжі на родючих чорноземах колишньої так званої Таврії. Але дивує знову ж Велика Чернігівка на Житомирщині, неподалік Овруча. Через яку нагоду хтось переселявся із чернігівського Полісся на житомирське Полісся? Що там могло приваблювати? А чи не були то якісь майстри — гутники чи будники, що їх підманув на кращі умови та зарібки

якийсь власник промислів? Це, мабуть, найбільш імовірне. Як далеко нужда заганяла переселенців з Чернігівщини, свідчить нам четверта Чернігівка — на далекому Сході, в Приморському краї, біля озера Ханка.

І КИЇВ НЕ ОДИН

к видно з назв поселень, залюднювали найдальші східні місцевості не лише правобережні, але й західні українці. Так на Львівщині, під Комарно, є село Тулиголови. Наче хтось колись тут «тулився», переховувався, а це було дуже імовірно під час татарських нападів. А на Сумщині є село Тулиголове.

На тій же Сумщині, ближче до Конотопа, є села Великий і Малий Самбір. Оддалік від них був хутір Самбір, чи, за місцевою поліською вимовою, Самбур. Хіба це не нагадує нам досить відоме місто на Прикарпатті? Воно засноване було десь у XIII столітті. Із околиць його походив всім знаний з старовинної пісні козацький полководець гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Дуже можливо, що Тулиголове і Самбори на Сумщині (частина колишньої Чернігівщини) заснували вихідці з Західної України не під час руїни у другій половині XVII століття, а навіть раніше. Згадувана місцевість і вся стара Чернігівщина в боротьбі між Росією і Польщею не раз переходила з рук до рук. Востаннє 1634 року за Поляновським мирним договором вона потрапила до поляків. Відтоді й до хмельниччини величезними землями тут володів польський магнат Олександр Пясочинський. Маєтки його були хіба що трохи менші за «Вишневеччину» — справжнє королівство князів Вишневецьких на Полтавщині. Пясочинський «осадив», тобто заселив наново, десятки сіл і містечок, навіть деякі міста, серед них Глухів, вимерлий у XIV столітті від мору. Напевно, між переселенцями могли бути галичани, вихідці з тамтешніх Самбора і Тулиголова, які й могли перенести ці назви через усю Україну. Але край був ще дуже малолюдний. Друга, ще більша хвиля української колонізації на Чернігівщині припадає вже на роки після возз'єднання України з Росією.

Тепер глянемо в інший бік. На Харківщині, колишній Слобожанщині, трохи на північ від Харкова, на річці Уди стоїть

місто Золочів. Засновано його 1677 року, саме під час нищівних турецьких походів на Україну. А на заході України у Львівській області, біля витоків Західного Бугу, є теж Золочів. Галицький Золочів давніший, відомий з XV століття. А чи не могли люди з нього, також не раз сплюндрованого, зайти аж на Слобожанщину? Перевірити такі загадки — справа місцевих краєзнавців.

Куди тільки не мандрують географічні назви. Нехай нас не вражають особливо назви чималих населених пунктів, похідні від слова «Київ», в азіатській частині Радянського Союзу. Якщо знайшлася Київка в степах Казахстану, між Цілиноградом і Карагандою, а Новокиївка на Далекому Сході, в Амурській області, де зливаються річки Зея та Селемджа, то нам зрозуміло, що їх заснували переселенці з України. І не так давно — у всякому разі, після скасування кріпацтва 1861 року і спорудження залізниць. Хто не встиг, не поспішив вийти з північних областей України в родючі південні степи, потім мусив шукати землі в Азії — аж до Тихого океану. Більше того, такі назви як Київ, Львів, Січ тощо — наймення сіл, ферм, містечок — зустрічаються ще далі, в зовсім різних куточках світу, — в Канаді, Бразилії, Австралії... Ось куди занесла доля українських хліборобів.

Все це було недавно і тому зрозуміле. Але будь-хто здивується, здибавши самий Київ і не раз — у стародавніх, густо заселених західнослов'янських землях, на території Польщі та Чехословаччини. Тут розкидано принаймні три Києви. У самій Польщі — тому ж Шльонську (колишній Сілезії), куди ходили наші чумаки, є також село Київ.

У Чехословаччині, в Моравії, можна здибати невеличке місто Київ. Знайшлося село Київ і в Угорщині. При цьому треба згадати, що територію сучасної Угорщини до вторгнення мадярів наприкінці IX століття заселяли слов'яни. На західнослов'янських землях ще більше назв, подібних, похідних від імені Кий. У Куявах, тій частині Польщі, до якої стосуються найстародавніші легенди про виникнення Польської держави, є аж чотири села Києво, а в Мазовії, північній Польщі, — ще й п'яте Києво. Є в Польщі також Києвиця і Київська Воля, Кияни і Киї.

На Волині і в Литві є села Кияни. А всіх подібних топонімів наберуться десятки. Що ж це за диво? Невже полянський князь Кий ціле життя тільки й робив, що мандрував,

і на всіх тривалих зупинках будував міста і села свого імені? Звісно, такого не могло бути. Це навіть смішно. Щоправда, Київ у VI столітті, якщо вірити переказу, помандрував чимало. Гостював у Візантії, не пощастило йому побудувати свою столицю на Дунаї, пощастило на Дніпрі. Чи не свідчить оця велика кількість назв від імені Київ про колишні зв'язки наших предків з західними слов'янами.

Отже, мандрували люди: і хлібороби, і князі чи вожді, мандрували й назви, звичні та улюблені з прадідів. Значно рідше, але трапляються такі випадки, коли разом з людьми перемандрують і назви річок.

Ми вже згадували про два Переяслави і два Трубежі, один під Києвом, другий за Москвою. Інший, дуже виразний випадок ми бачимо на ближчій відстані — на Чернігівщині і на Волині. В Сосницькому районі на Чернігівщині є село Волинка, засноване, певно, переселенцями з Волині. Можливо, засноване ще в XVII столітті, коли Волинь зосталась під Польщею, а на Гетьманщині, під Росією, жилося легше українській людині. Можливо, воно виникло років на сто пізніше, після придушення гайдамацького повстання 1768 року.

Так чи інакше, Волинку під Сосницею заснували переселенці з Волині. Навколо цього села маємо річки, дуже маленькі й більші, як Тур'я, Бреч, Переділка, Люта, Вижівка, Стольна. А на Волині є чималі притоки Прип'яті Турія (аж дві), Бреща, Вижівка, Лютка і зовсім мізерні Передільна і Столенка. Тури колись водились і на Волині, і на Чернігівщині. Назва Вижівка зовсім не змінилась, а Бреща, Лютка, Передільна і Столенка — дуже мало, впізнати можна, до кого вони подібні.

Так у мандрівних топонімах відбивається доля народів. І особливо така бурхлива, як історична доля України. Важко й підрахувати всі більші чи менші переселення людності. Але сліди їх у назвах лишилися.

ЗАГАДКОВІ НАЗВИ

СКІЛЬКИ НАЗВ СТОЛИЦЬ НА УКРАЇНІ

Таке запитання повинно здивувати будь-кого, а надто — читачів цієї книжки. Адже в ній стільки говорено про наш славний невмирущий Київ! Хтось, старший, може поправити — за Радянської влади тимчасово, з 1917 по 1934 рік, столицею України був Харків.

У XVII—XVIII століттях резиденціями українських гетьманів були нині порівняно невеличкі міста — Чигирин, Батурин, Глухів. А взагалі головним життєвим центром був і нині є Київ.

Та на Україні є ціла низка населених пунктів, одноіменних зі стародавніми і досі існуючими столичними містами, як... Афіни, Візантія, Константинополь, Александрія, Каїр, Дамаск, Карфаген. Навіть Париж! Назви деяких змінені, перейменовані. Майже всі оці дивовижні тезки містяться на південній Україні. Лише одне знайшлося на Полтавщині.

Розглянемо по черзі тезків світових міст, які зібралися на Україні. Як виникли наші Афіни, Візантія, Константинополь? Хто надавав отакі незаслужено гучні назви глухим степовим хуторам чи селам на Приазов'ї?..

Тут нам ще раз потрібно згадати про дуже строкате заселення південноукраїнських степів.

Ми бачимо на карті, що на півдні нашої республіки є чимало грецьких назв із закінченням «поль», від грецького поліс — місто. Тут і Мелітополь на річці Молочній (по-гре-

цьки — мелітос), і Маріуполь (тепер Жданов) — порт Донбасу на Азовському морі, і відомий за розробки марганцю Нікополь на Дніпрі, а на Дністрі Тирасполь, Григоріополь, Овідіополь. У Криму зауважимо Севастополь і Симферополь. Хоч греків і тепер живе на півдні, на Україні і Кавказі, понад триста тисяч, та це порівняно крапля в російсько-українському морі.

Чому ж стільки грецьких назв і звідки з'явилися ці греки?

Цариця Катерина II у другій половині XVIII століття мріяла вигнати турків з Європи, відновити Візантійську імперію і посадити на її трон свого онука Костянтина. Його з дитинства навіть почали вчити грецької мови. Тому Катерина II охоче приймала грецьких вихідців з-під Туреччини і давала грецькі назви новим містам, заснованим на колишніх землях Запорозької Січі. За тих же часів виникло на Приазов'ї місто Маріуполь і навколо нього ціле гніздо грецьких назв.

Греки жили в Криму з сивої давнини. Вони були змішані з іншими народами, але зберігали свою мову і релігію. Після перемоги Росії у війні з Туреччиною і Кримом в 1768—1774 роках, кримські татари, доживаючи останні роки своєї незалежності, почали мститись на греках та інших християнах. Тоді греки з Феодосії (колишня Каффа) та її околиць випросили у Катерини II дозвіл оселитись у російських володіннях між річками Бердою та Кальміусом. На місці запорозької фортеці Домахи вони заснували місто Маріуполь, а навколо — двадцять чотири села і ще більше хуторів. Назви їх були дуже різноманітні. Серед цих назв з'явилися й такі гучні, як Афіни, Візантія, Константинополь.

Далекі пращури сучасних приазовських греків колись морськими шляхами дісталися до Криму, а звідти через довгий час — у приазовські степи. Але уявіть собі — в шахтарському Донбасі, біля Артемівська, селище — Карфаген (недавно перейменоване на Володимирівку)! Згадується стародавня історія: суперництво Риму з Карфагеном, жорстокі Пунійські війни. Тут уже про переселення назви не може бути й мови. Уявні втікачі зі знищеного Карфагену, природжені мореплавці, чого б мали забиватись у такий закуток, як Азовське море, і навіть від нього — через Донецький кряж у сухі степи? Та й виникло це робітниче селище, як і всі по-

дібні в Донбасі, не раніше XIX століття. Певно, так назвав селище з примхи якийсь землевласник.

Що можна сказати про три «арабські столиці» на Україні? Каїр — нині найбільше місто Африки, справжня столиця цілого арабського світу. А в нас, на Одещині та Херсонщині, є четверо сіл Каїри — ніби множина від слова Каїр? Насправді — нічого спільного. Вчені пояснюють, що це тільки випадковий збіг звуків. Так само стародавнє «Александрія» зовсім не послужилося до подібних найменувань на Україні. Є в нас своя Олександрія, навіть не одна, а принаймні дві. Та обидві дуже недавнього походження — з кінця XVIII століття.

Місто Олександрія в Кіровоградській області так перейменоване 1784 року із запорозького укріплення Беча, на честь онука Катерини II, майбутнього імператора Олександра I. Нині воно славиться великими розробками бурого вугілля. Чи не відоміший з інших причин чудовий дендропарк «Олександрія» в Білій Церкві, створений в останні роки XVIII століття і названий так на честь дружини тодішнього власника цілої Білоцерківщини графині Олександри Браницької.

Отже, маємо тільки випадковий збіг імен, і теж ніякого відношення до Александра Македонського, засновника Александрії, що була останньою столицею Стародавнього Єгипту за Птолемеїв.

Дивною загадкою є для нас назва українського села на Полтавщині, поблизу відомої своїми гончарами та сливами Опішні,— Дамаски. Чи може в цьому випадкові бути якийсь зв'язок з назвою теж одної з арабських столиць Дамаском? Хіба що непрямий. Можливо, назва походить від якоїсь пригоди, що в ній відіграли роль славнозвісні свого часу шаблі дамаски. Може, тут стався герць на дамасках? А може, їх знайдено тут було чи здобуто в бою? За такі трофеї можна і поселення так назвати.

До недавнього післявоєнного часу існував на Україні і Париж. Де ж саме притулилось на Україні село з назвою французької столиці? Це — південна Бессарабія, колишній Буджак, а тепер частина Одещини між Дністром, Дунаєм і Чорним морем.

Бессарабія була під владою Туреччини до 1812 року. Коли цей край відійшов до Росії, більшість татар Буджацької

орди пішла в турецькі володіння. Лишився майже безлюдний багатющий край. Царський уряд охоче роздавав тут землі переселенцям різних національностей. Були серед них і французи. Тут з'явилися які завгодно назви, тільки найменше російських та українських. Хтось заснував і Париж.

За румунської окупації 1918—1940 років іноземні назви заохочувалися. І тільки після остаточного повернення до Радянського Союзу 1944 року за бажанням самого населення бессарабський Париж перейменовано на Веселий Кут.

ДУЖЕ ДАЛЕКІ ТЕЗКИ

Ангара... Могутня сибірська ріка, єдина, що витікає з озера Байкал. Ангара, на якій зросла велетенська Братська ГЕС, разів у сім потужніша за знаменитий Дніпрельстан... Багато хто хотів би побувати на Ангари. Якщо саме на Ангари, то для цього не обов'язково їхати в далекий Сибір, бо своя Ангара є в нас на Україні, в Криму.

Кримська Ангара — маленька гірська річка, коротша від сибірської більш як у сто разів, порівняй: 16 кілометрів і 1826). Починається вона на північному схилі Кримських гір, біля Чатир-Дагу, і є одним з витоків Салгиру — головної річки півострова. Чим же пояснити такий дивний збіг назв? Поки що конкретної відповіді на це не дав ніхто. Ми можемо припустити тільки гадку, що причину дивного явища треба шукати хіба в далеких мандрівках народів.

Крим тисячі років був притулком різних розгромлених у битвах кочових народів. Можливо, якісь степовики колись кочували в Забайкаллі, біля витоків так званої Верхньої Ангари (не тої, що витікає з Байкалу), там, де вона невеличка. А їхні нащадки потрапили хтосьна через скільки років у благодатні кримські передгір'я і в пам'ять покинутої далекої батьківщини назвали й кримську річку Ангарою? А така Верхня Ангара справді впадає в озеро Байкал.

В сучасній Запорізькій області, де колись кочувала Ногайська орда, що до 1783 року підлягала кримському ханові, є притока чималої річки Молочної — Арабка. Є і село Арабка. На Одещині є село Бербери. Звідки взялися араби та бербери в степах України?

Берберами називається корінне населення країн Магрибу — арабського Заходу, як Алжир, Туніс і Марокко. Свого часу підкорені арабами, бербери в значній мірі змішалися з ними. У нас лишаються хіба догадки, пов'язані з колишньою могутністю Турецької імперії. Був час, коли Туреччині підлягали майже всі арабські країни, за винятком хіба Марокко. Зверхність її поширювалась навіть на Алжир і Туніс, де частина населення — бербери. Колись через південні степи України переходили цілі турецькі армії, в лавах яких могли бути навіть окремі загони арабів та берберів. Може, річку і село так названо на згадку про розгром у цій місцевості таких загонів? А ще ймовірніше: тут поселилися араби чи бербери — полонені з турецької армії, так само як на інших українських землях осідали угорці, литовці, турки.

До недавнього часу були на українській землі дві Швейцарії і дві Маньчжурії — не якісь області чи міста, а просто хутори. Як же ці назви могли виникнути? Одна Швейцарія була на Дніпропетровщині, друга — на Тернопільщині. Можна гадати, що там колись були поміщицькі економії, навколо яких і виросли хутори. Можливо, їх власники бували в Швейцарії, а чи звідти навіть самі походили, бо колись іноземці, особливо на степовій Україні, могли придбати землю дуже легко. Певно, ці околиці чимсь нагадували природу Швейцарії, її мальовничі гори, кручі, долини, провалля. А власник же міг назвати свої володіння як завгодно... За нашого часу ці примхливі назви змінено на прості, зрозумілі всім. Дніпропетровська Швейцарія стала називатись хутір Дачний, а тернопільська — хутір Привільний.

А як могли виникнути дві Маньчжурії — у Вінницькій та Миколаївській областях? Розгадки цих дивовижних назв знову можна шукати хіба що в настроях і примхах колишніх власників.

Справжня Маньчжурія лежить на протилежному кінці світу. Це — частина Китайської Народної Республіки. Назва ця зараз майже не вживається. По-китайськи Маньчжурію називають Дунбей — Північний Схід. Ніякого близького відношення до України вона не мала. Але на її території в 1904—1905 роках точилася російсько-японська війна. В ній брало участь багато солдатів і офіцерів родом з України. Може, хтось сам воював там, то й назвав свій хутір Маньч-

журією. Та через десятки років, після величезних змін у житті, ця штучна назва нічого не говорила сучасному життю. І вінницька Маньчжурія стала називатись хутір Садовий, а миколаївська — Довгий.

До сімдесяти різних народів в історичні часи жило на землях сучасної України, та серед них, здається, не було людожерів. А от на Сумщині є селище з загадковою назвою Угроїди. Невідомо, щоб там хтось колись їв угрів, тобто угорців (мадьяр). Чи не походить ця назва від риби угор або вугор? Селище лежить біля межі з Росією — з Курщиною. Отже, ймовірно, що слово вугор вимовляли на російський лад — угор. Ця риба дуже смачна, але не всім подобається, бо, як і в'юн, ззовні нагадує змію, пищить і стрибає на сковороді. Можливо, оскільки давні насельники цієї місцевості наважувались їсти вугрів, чи угрів, їхнє село, яке ще, може, мало й іншу назву, і прозвали Угроїди? А тепер з нього виросло селище міського типу.

ІЛЛІРІЯ, ХАНИ І СУЛТАНИ

Десь на схилах Донецького кряжу, серед шахт Луганської області лежить село з такою милозвучною і загадковою назвою — Іллірія. Що це за Іллірія, чому і звідки вона взялась тут? За дуже давніх часів, на початку нашої ери, так називалась римська провінція на північний схід від Адріатичного моря. Пізніше, у VII столітті нашої ери, сюди зайшли з-за Дунаю слов'яни, чи анти, як їх звали візантійські греки. То були предки теперішніх хорватів і сербів. Вони оселились на берегах і островах вічно голубого Ядранського (Адріатичного) моря, стали чудовими моряками. Завзято боролися з доволі сильними ворогами, особливо з турками.

Довгий час існувала незалежна слов'янська республіка Дубровник. Почуття єдності слов'янських народів ніколи не зникало тут. Дубровницький поет Іван Гундулич на початку XVII століття написав велику поему «Осман», у якій оспівував перемогу під Хотином українських козаків на чолі з Сагайдачним. Згодом усі приадриатичні слов'янські землі,

населені хорватами, загарбала Австрія. Югославським народам доводилось терпіти від двох навал — турецької та австро-німецької. І коли могутня Росія після возз'єднання з Україною присунулась ближче до Чорного моря та Дунаю, югославські народи стали шукати у ній притулку. Між тими югославськими переселенцями (власне, військовими поселенцями) було трохи й хорватів. Їхні патріоти іноді називали свою колишню батьківщину біля «голубого Ядрану» старим римським іменем — Іллірія. І в пам'ять її названо було поселення в далекому Донбасі. Поселенці давно перемішались з українцями й росіянами, залишилось хіба трохи хорватських прізвищ. Але існує назва Іллірія як пам'ятка про братерство слов'янських народів, давні їхні нещастя і гостинний притулок втікачам у кровних родичів. Це все нам зрозуміло.

Аж до радянських часів затримались на карті деякі назви, що нагадують про турків і татар. Про що, крім варварських навал, могли нагадувати такі назви сіл, як Ханське в Дніпропетровській області, чи Калга в сусідній Херсонській, навіть Султанівка на Ровенщині? Під Ханським, можливо, колись стояв табором або навіть брав участь у бою сам кримський хан. Це не дивина: хан сам досить часто очолював орду. А звідки Султанівка? Ми знаємо точно, що турецький султан Мухаммед IV 1672 року був у Кам'янці-Подільському. Та невже турки з ним самим заходили аж на Волинь? Мабуть, ні. Річ у тім, що не лише володар Туреччини називався султан. У кримських татар султанами (правильніше — салтанами) називали знатних воєначальників. Брат чи наступник хана називався калга-салтан. Отож і зачепились ці татарські назви на Україні. Вони були такі випадкові (та й неприємні по історичних споминах), що села було нарешті перейменовано.

Подібних назв особливо багато було в південній Бессарабії, колишньому Буджаку, з його мішаним населенням.

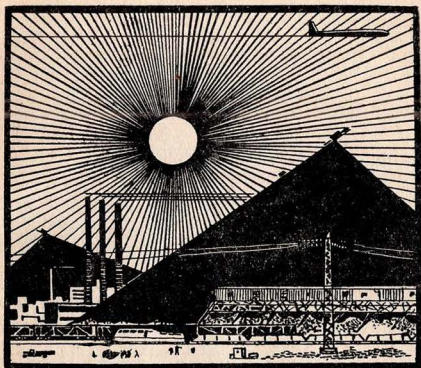
І склад населення тут зовсім уже змінився, і ні до чого були йому чужі назви, як наприклад Сар'яри. Нова назва Жовтий Яр — буквальный переклад старої турецької чи татарської. Або така загадкова назва як Хаджі-Курда. Спробуємо її розшифрувати і побачимо, що це пам'ять часів турецького панування в Бессарабії, від якого минуло вже пів-

тора століття. Слово «хаджі» означає віруючого мусульманина, який ходив на прощу до Мекки, їхнього священного міста в Аравії. Слово «курда» нагадує нам про курдів, народ азійський (трохи їх живе в СРСР, на Закавказзі). Звичайно, міг колись бути хтось із курдів на турецькій службі в Бессарабії, а під старість — сходити до Мекки. Але для нас із вами яке це має значення? І цілком доцільно Хаджі-Курду перетворено на українську Комишівку.

Також зовсім ні до чого була турецька чи татарська назва Гасан-Батир (тобто богатир). Набагато краще відповідає тамтешнім природним умовам теперішня назва Виноградне. Давно змішалися з українцями та росіянами іноземні колоністи в селах Французьке та Італьянка на тій же Одещині. Тому нині вони звуться Лисогірка і Широколанівка. Французьких назв на Україні було трохи більше. Царський уряд заохочував французів як знаменитих виноградарів, а також щедро роздавав українські землі емігрантам. Звідси й походять французькі назви, як Рено на Миколаївщині, Шабо на Херсонщині. Ці два сільця також перейменовано. Перше стало називатись Добрянка, друге Виноградним. Але більша колонія французька колонія в південній Бессарабії, на Дністровському лимані, тепер на Одещині, залишилась Шабо.

Були поодинокі французькі назви і аж у серці України — на Київщині. От село Ламбертів, від французького прізвища Ламберт, тепер Тальське. Малозрозуміла Монтрезорівка нагадувала тільки магнатське прізвище французького походження — графів Монтрезор, і зрештою цю чужу назву вкоротили. Замість Монтрезорівки стала українська Зорівка.

Хто б міг додуматись до такої дивної примхи, щоб селу на теперішній Миколаївщині дати гучну назву містечка в Бельгії, де зазнав остаточного розгрому Наполеон I, Ватерлоо? Чи був то російський генерал, учасник наполеонівських війн і того великого бою? Чи, може, француз, що оселився на Україні і дістав тут землю від царського уряду? Хто він був — прихильник чи ворог Бонапарта, коли так назвав село, — лишається загадкою. Минуло понад сто років відтоді, і українське Ватерлоо дістало скромну назву — Ставки.

В КРАЮ ТЕРИКОНІВ

СЛОВА ЛЕНІНА

Н а крайньому південному сході Радянської України лежить дивовижний і особливий край — просторий, багатющий, що має особливу вагу не лише для України, а для цілого Радянського Союзу. На його просторах між Дінцем і Азовським морем вмістилися б деякі західно-європейські держави, як Швейцарія, Данія або навіть Голландія і Бельгія разом. Цей край зветься Донбас.

Надзвичайну роль Донбасу в житті першої в світі держави трудящих підкреслив сам Володимир Ілліч Ленін, коли цей край після громадянської війни лежав у руїнах.

Виступаючи на XI з'їзді більшовицької партії 1922 року, Ленін сказав: «Ні про яку відбудову великої промисловості в Росії, ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна побудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну висоту Донбас».

Вугілля тоді було справжнім «хлібом» промисловості й транспорту, фабрик, заводів, залізниць, та й опаленням для будинків.

Ідучи поїздом на південь з Харкова, поминувши важливу вузлову станцію Красний Лиман, ви одразу зауважите — якийсь незвичний краєвид, несхожий на знайомі степи України. Це впадає у вічі і вдень, і вночі. Вночі ви їхатимете сотні кілометрів через море вогнів. Удень — чи ви їхатимете

з Харкова до Жданова, чи з Дніпропетровська до Ростова — хоч би де зупинились, хоч би де оглянулись, обов'язково побачите на обрії кілька якихось незвичайних височин. Це — терикони, гори пустої породи, яку день і ніч вивозять вагонетками із кам'яновугільних шахт.

Друга особливість — по всіх напрямках уздовж і впоперек біжать залізниці і йдуть металеві щогли високовольтних ліній. Третьою особливістю ви не бачите, бо вона «підземна». Тут усе стоїть на цілому лабіринті підземних розробок, які тягнуться на тисячі кілометрів скрізь і всюди, так що іноді в селищах і містах осідають будинки.

Скільки тут топонімів і мікротопонімів — назви окремих шурфів, кар'єрів, териконів тощо! Як вугілля під землею, так і різних епох топоніми на поверхні утворюють ніби пласти. Почнемо розгляд їх із сивої давнини, німими свідками якої лишились хіба кам'яні баби на степових могилах.

КАЯЛА І КАЛКА

Передусім зауважимо таке. Старим Донбасом називають місцевість уздовж Донецького кряжу. Він іде понад річкою Дінцем з заходу на схід, але до Азовського моря не доходить. До Донбасу входять південна частина Луганської області і північна частина Донецької області УРСР та південно-західний кут Ростовської області РРФСР. Північ Луганщини — степи за Дінцем, але туди вже поширюються заново відкриті родовища вугілля, скоро будуть і шахти. Південна частина Донеччини — це, власне, приазовські степи. Тут є відомий промисловий центр Жданов, пов'язаний з усім господарчим комплексом Донбасу. Жданов (до 1948 року Маріуполь) — це, по суті, морські ворота Донбасу. А тому ми, говорячи про Донбас, маємо на увазі і цілу Луганську область, і Донецьку. Почнемо з назви великої притоки Дону, від якої походить назва цього краю.

Ми вже знаємо, що Донець і Дон — слова аланські. Далекі нащадки аланів живуть у сучасній Осетії, на Кавказі. Є сліди й від інших кочових народів, що мандрували колись у придонецьких та приазовських степах. Назва Білосарайської коси на узбережжі Азовського моря походить від по-

руйнованого в X столітті дружинниками Святослава хозарського міста Саркел, або Білий Сарай, чи Біла Вежа (інші вчені схильні шукати це місто на Дону).

На території Донбасу і Приазов'я відбулися дві великі і нещасливі для наших предків битви — над річками Каялою і Калкою. Тоді згадані землі були частиною половецького степу. Звідси кочовики набігали на руські землі.

1185 року вирушило в похід проти половців руське військо на чолі з Ігорем Святославичем, князем Новгород-сіверським, оспіваним у «Слові о полку Ігоревім». Триденна битва з половцями сталася десь у районі Торських соляних озер, біля сучасного Слов'янська, і скінчилася поразкою руських воїнів. Сам Ігор попав у полон, щасливо втік і до кінця свого життя (помер 1202 року) був князем чернігівським.

Вчені довго ламали голови над запитанням: яку сучасну річку слід вважати за історичну Каялу? Адже ж більш як за сім століть не раз змінювалися і назви річок у Дикому Полі. Згадувана в поемі річка Тор — теперішній Торець — навіває спомини про тюрків. Серед довколишніх річок збереглося чимало тюркських назв: Темрюк, Каратюк, Каратши, Кашлагач, Бахмутка тощо. Каяла тюркськими мовами означає «скеляста». Автор «Слова» називає її «бистою». За цими ознаками наші вчені вирішили, що це — теперішня маленька річка Макутиха в басейні чималої річки Сухий Торець — історичний Тор.

Ще з XII століття відомі були Торські соляні промисли на озерах та місто Тор, яке пізніше стало називатися Слов'янськ.

Так само точилися суперечки: де відбувся бій над Калкою 1223 чи 1224 року. Нарешті вчені погодилися, що Калка — це теперішній Кальчик, притока Кальміусу, а битва сталася біля заповідника Кам'яні Могили.

Згодом настали довгі часи боротьби з татарами і турками запорожців та донських козаків. Дуже умовний кордон між «Вольностями війська Запорозького» і землями донських козаків пролягав по річці Кальміусу — десь так посередині сучасного Донбасу. До цих часів відноситься славне «Азовське сидіння», коли донці й запорожці здобули в турків могутню фортецю Азов і утримували її чотири роки (1637—1641).

Назва Саур-могили біля річки Міусу в народній пісні

«Ой, Морозе, Морозенку» пов'язана з іменем одного з найулюбленіших героїв часів визвольної війни 1648—1654 років — Морозенка:

Вони ж його не стріляли
Й на четі не рубали;
Тільки з його молодого
Живцем серце виривали.
Взяли його, поставили
На Савур-могилу:
«Дивись тепер, Морозенку,
На свою Вкраїну!

МИРНЕ ЗАСЕЛЕННЯ

ісля возз'єднання України з Росією, після походів Сірка на Крим і Петра I на Азов зменшилася татарсько-турецька загроза. І на родючій землі теперішнього Донбасу подалися переселенці-хлібороби: з заходу, від Запорозької Січі та зруйнованої Правобережної України,— українці, а з півночі, з Центральної Росії,— росіяни.

Наприкінці XVII століття виникають такі населені пункти, як Старобільськ, Макарів Яр, Ясиноватка, Привілля на Дінці та інші. Перші поселенці головну увагу звертають на природні умови. Отож і з'являються назви, як Вовчеярівка, Ольховатка, Комишуваха, Білогорівка, Красногорівка, Чорногорівка, Яма тощо. Біля води, яка дуже цінна в цих посушливих краях, виростають такі поселення, як Райське, Благодатне, Райгородок, Кринична, Желанна. Багато сіл дістають свої назви від імені чи прізвища перших насельників — усі оті численні Андріївки, Сергіївки, Миколаївки тощо. Трапляються також назви культового походження, дані від «храмового свята» в першій церкві, як Успенівка, Троїцьке, Благовіщенське.

Деякі села заснували запорозькі козаки, які жили тут по своїх хуторах — зимівниках. Наприклад, Авдіївку заснував запорожець Авдій, Мандрикине — запорожець Мандрика.

Але трапляються в сучасному Донбасі і трохи незвичайні назви від іноземних прізвищ або якісь військові «роти».

Царський уряд поспішав заселити ці майже порожні землі, щоб мати опору проти Туреччини, якій ще підлягав татарський Крим. З половини XVIII століття на запорозьких землях між річками Донець і Лугань утворюється окрема область «Слов'яно-Сербія». Тут поселяються вихідці з-під Туреччини і Австро-Угорщини, переважно серби, а також хорвати, молдавани, навіть мадяри.

Перші поселенці були організовані на військовий лад, ставили ніби прикордонне військо, яке підлягало безпосередньо царському урядові. Так було створено п'ятнадцять поселень, що називалися по-військовому «роти».

За двісті років сталися величезні зміни в житті і в складі населення. З'явилося багато нових, невійськових поселенців. Першонаселяники майже розсіялись і зникли серед них. Але пам'ять лишилась у топонімах. Хоч давно їх перейменовано, та жителі селища Привілля, наприклад, і досі пам'ятають колишню назву «П'ята Рота», а жителі селища Борівського — «Третя Рота». Це — батьківщина Володимира Сосюри, згадувана ним у поемі «Червона зима»:

Лисиче над Дінцем... Де висне дим заводу,
Музика у садку і потяг в сім годин.
Вас не забудь мені, як рідну Третю Роту,
Про вас пісні мої під сивий біг хвилин...

Крім оцих колишніх «рот», ще деякі загадкові назви нагадують про мішану колонізацію в сучасній Луганській області. Чи не про молдаван нагадує нам Ярмолдаванівка? Теж якісь вихідці, напевно, заснували село Адріанополь — за назвою балканського міста, що за нього в свій час сперечалися болгари, греки, і турки...

1775 року було скасовано Запорозьку Січ. Розійшлися запорожці «хто на Кубань, хто на Дунай», як писав Шевченко. І після того уряд Катерини II посилено роздає мільйони гектарів (чи тоді — десятин) колишніх запорозьких земель різним вельможам, також і переселенцям. Трохи менше мільйона гектарів, наприклад, відведено було згадуваним уже кримським грекам у Приазов'ї, між річками Бердою та Кальміусом. Нові землевласники намагалися якнайшвидше заселити свої нові володіння і переводили сюди іноді цілі села кріпаків з України чи з Росії. Новим селам часто давали назви від старих, звідки виходили переселенці, або земле-

власники самі вигадували їх. І все ж таки кріпаків тут було менше, ніж вільних людей. Чимало жило тут і втікачів від кріпацтва з внутрішніх губерній України та Росії.

Тутешніх поміщиків та багатьох колоністів більше цікавила пшениця й тонкорунні вівці-мериноси, бо з «Ново-росії», як царський уряд називав степову Україну, через нові порти успішно йшли за кордон зерно і вовна. А тому вони не зважали на те, що їхні наймити часто бували втікачами з інших губерній.

Та було тут ще одне багатство — кам'яне вугілля. Розвідки його почалися ще за часів Петра I. Переказують, як виникло місто Лисичанськ. Одного разу Петро I був у місцевості над Дінцем, що звалася Оленячі Гори. Певно, там водилися олені. В урвищах тут виглядали пласти дивного чорного каменю, що горів жарким полум'ям. Цей камінь і показали Петру I. Він уважно подивився, подумав і сказав: «Цей мінерал буде у великій пригоді якщо не нам, то нашим нащадкам». І тут ніби вискочила лисиця і сховалась у балці, яку й прозвали Лисича.

1710 року українські козаки заснували тут селище Лисиче, що згодом стало Лисичанськом. Це справжнє історичне серце Донбасу, який розрісся з Лисичанська. 1796 року тут було споруджено першу вугільну шахту.

ДИКЕ ПОЛЕ СТАЄ ДОНБАСОМ

Років через тридцять по тому з'явилася сюди людина, яка багато зробила для піднесення цього краю. Це був видатний вітчизняний геолог і гірничий інженер, родом українець з Харківщини, приятель Т. Г. Шевченка, Євграф Петрович Ковалевський. У 20-х роках XIX століття він багато попрацював на кряжі вздовж правого берега Дінця. Трохи вугілля тоді видобували в Лисичанську та ще подекуди, але майже навіпацки.

Після кількох років наполегливої праці Є. П. Ковалевський 1827 року склав першу геологічну карту Донецького кряжу, названого так від річки Донець. Він позначив на ній уже двадцять п'ять родовищ вугілля, розташування й напрямки пластів. Для інших геологів під час розвідок основою

стала карта Ковалевського. Він же вперше став уживати збірну назву для всіх родовищ вугілля на Донецькому краї — Донецький басейн. Звідси пішов скорочений вираз Донбас, знаний тепер на цілий світ.

Прискорений розвиток Донбасу розпочався після скасування кріпацтва 1861 року та побудови мережі південних залізниць. Зростають ціни на землю, в надрах якої люди знаходять родовища вугілля, кам'яної солі та інших корисних копалин. Виникають робітничі селища та міста, назви яких походять від прізвищ великих землевласників і підприємців, як-от: Рутченкове, Алчевське, Іловайське, Голубівка, Родакове тощо.

Майже в кожному шахтарському місті чи селищі квари, де жили робітники, являли собою жахливі трущоби. Неофіційно їх іронічно назвали — «Шанхаї», «Сахаліни», «Нахаловки», «Собачеевки» тощо. Знищені вони були тільки за Радянської влади.

Серед топонімів Донбасу з'являється така дуже характерна риса — чужоземні назви. Вже в середині XIX століття жадібні і спритні чужоземні капіталісти — англійські, французькі, німецькі, бельгійські, навіть американські — зрозуміли, які колосальні прибутки можуть давати їм капітали, вкладені в підприємства Донбасу. Запорукою цьому були тутешні особливі умови: ще не виявлені як слід, але величезні мінеральні скарби, власне, безмежна експлуатація робітників у царській Росії, теплий клімат.

Надзвичайно зручне було і географічне розташування Донбасу між Азовським морем та ринками збуту на Україні і в Росії. Одним із перших іноземців почав наживатися в Донбасі англійський капіталіст Джон Юз. Він побудував великий металургійний завод. Старожили Донбасу всі знають, що від його прізвища одне з чималих робітничих міст у Донбасі довгий час називалось Юзівка.

В Луганську виник великий паровозобудівний завод Гартмана. В Маріуполі металургійний завод побудувала американська фірма «Провіданс». На станції Переїздній (тепер місто Верхне) содовий завод називався від іноземної фірми Сольве. Це лиш окремі назви. А взагалі перед революцією карта Донбасу рябіла від чужоземних прізвищ. Донбас тільки вважався частиною Російської імперії, а насправді був спільною колонією закордонних капіталістів. Буйний

розвиток промисловості на Півдні особливо посилювався з 80-х років XIX століття, коли почали розроблятися рудники Криворіжжя, сполучені залізницею з шахтами Донбасу.

Чужоземні власники шахт, рудників і заводів намагались тримати кваліфіковані кадри теж із чужоземців. Закордонні інженери, техніки і майстри жили в спеціально для них збудованих чудових будинках. А українські та російські робітники тулились по «Нахаловках» і «Собачеевках», у халупах і землянках.

Все ж південна індустрія наприкінці XIX століття зростала з року на рік і далеко обігнала технічно відсталий на ті часи Урал. Південна Україна стала першим, провідним промисловим районом на всю Російську імперію. Цьому сприяла така рідкісна на весь світ особливість: тут на невеличкій відстані немов навмисне зібране все необхідне для важкої промисловості: для металургії — вугілля Донбасу, залізна руда Криворіжжя, нікопольський марганець, також сіль і деякі інші необхідні копалини. Припливало дедалі більше робітничої сили.

На кінець XIX століття Донбас мав уже свої характерні риси. По-перше, тут був надзвичайно великий процент уже не сільського, не хліборобського, а робітничого люду, який жив по містах і особливо по численних селищах. По-друге, не менш як третину населення становили росіяни. Попит на робочі руки, незважаючи на тяжкі умови праці, приваблював у Донбас заробітчанин із сусідніх російських губерній. Деякі працювали тимчасово, інші залишались тут назавсім.

Серед топонімів Донбасу надзвичайно поширились назви суто виробничі, як Алебастрове, Боково-Антрацит, Доломіт, Сіль, Залізна Балка, Мідна Руда, Фенольна, Керамік, Хрустальне. Цікаво, що навіть за дореволюційних часів серед топонімів Донбасу між прізвищами місцевих землевласників та іноземних капіталістів з'являються імена відомих діячів науки й техніки. Назва одного з найбільших індустріальних міст Донбасу — Горлівка — походить від прізвища інженера Горлова. Років дев'яносто тому Горлов перебудував, власне, наново збудував тут одну з найбільших і найстаріших шахт Донбасу, через що вона має височезний двоголовий терикон. Вона вже дала на-гора десятки мільйонів тонн вугілля.

Для виявлення підземних скарбів Донбасу дуже багато зробили відомі вітчизняні геологи І. В. Мушкетов та Л. І. Лутугін. І на сьогодні в центральному Донбасі станція і місто звуться Мушкетове і Лутугіне.

Отакій надзвичайно строкатий вигляд мала передреволюційна топоніміка Донбасу.

СТАРИЙ, НОВИЙ І ВЕЛИКИЙ

Ковтнева революція принесла величезні зміни у виробництво, життя й побут Донбасу, а також і в його топоніміку. З подіями і подвигами в дні громадянської війни в Донбасі, з видатними революційними діячами пов'язано чимало назв. У Луганську є могила і пам'ятник Олександра Пархоменка, одного з найвидатніших героїв громадянської війни. Колишній шахтар, що став легендарним начдивом, він загинув у бою з махновцями. На честь його село Макарів Яр, де він народився, перейменовано в село Пархоменко. Місто Бахмут було перейменовано в Артемівськ, Маріуполь (пізніше — 1948 року) — в Жданов.

Особливо багато нових назв дістали численні тут менші міста або селища міського типу. Тепер маємо в Донбасі такі назви, як Ленінське, Шевченко, Калінінський, Держинський, Петровське, Кірова, Фрунзе, Карла Маркса, Карла Лібкнехта, Розі Люксембург, Енгельсове, Тельманове, Володарськ, Паризька Комуна тощо. І деяких не по одній. Є, наприклад, велике місто Жданов і селища Жданове та Жданівка. Є кілька селищ Комсомольських.

Помітно, що через великий процент російського населення в Донбасі чимало населених пунктів називаються по-російськи, скажімо, Красний Октябрь і Красний Профінтерн, Первомайськ, Красноармійське, Северне та інші.

Нові назви народжуються безперервно, їх підказує саме життя. Так місто Молодогвардійськ на Луганщині названо в пам'ять подвигу комсомольців Краснодона. Назва нового міста Шахтарськ свідчить сама за себе. Побудоване навпроти Лисичанська, недалеко від Дінця, місто хімічної промис-

ловості дістало назву Северодонецьк. На честь великого вченого, основоположника наукового ґрунтознавства В. В. Докучаєва 1954 року селище Оленівські Кар'єри перейменовано в місто Докучаєвськ. Селище Тімірязівське названо іменем іншого знаменитого вченого-природознавця К. А. Тімірязєва.

У Приазов'ї, на Кривій Косі, однойменне рибальське селище тепер носить ім'я місцевого уродженця Г. Я. Сєдова, славного мандрівника, дослідника Арктики.

Побудова нових каналів, Волго-Донського, зокрема, та каналу Сіверський Донець — Донбас, спричинилася до народження нових топонімів. При спорудженні каналу Донець — Донбас утворилося четверо великих водоймищ — Артемівське, Горлівське, Єнакієвське та Кальміуське. В останні роки Донбас помітно розсуває свої межі. Треба вже говорити про Старий, Новий і Великий Донбас. Що це означає? Старим Донбасом учені називають північну частину Донецької та південну частину Луганської областей, розташовані на Донецькому кряжі, геологічне дослідження якого розпочав ще Ковалевський літ сто сорок тому.

З перших років Радянської влади посилено й успішно працювала і працює геологічна розвідка. Виявлено, що вугільні пласти Старого Донбасу продовжуються за його прибізні межі на захід, північ і південь, також і на південний схід. Родовища, придатні до промислової розробки, досліджено на території, що дорівнює приблизно Швейцарії.

На півночі родовища Нового Донбасу доходять до лінії Сватове—Старобільськ—Міллерове, на заході вони сягають до Дніпропетровська. Дніпропетровську область уже називають Західний Донбас. Декілька перших шахт побудовано там, інші будуються. Але географічна розвідка виявила залягання вугільних пластів на величезній смузі до тисячі п'ятисот кілометрів завдовжки — від Чернігова майже до Каспійського моря, площею до ста двадцяти тисяч квадратних кілометрів (три Швейцарії), яку умовно називають Великим Донбасом. Ґрунтовне дослідження та використання її — справа майбутнього.

1955 року на заклик київських комсомольців споруджувати нові шахти—гаряче відгукнулася молодь України. Нові шахти названо за їх будівничими: «Київська-Комсомольська», «Тернопільська-Комсомольська», «Полтавська-Комсомольська» та інші. Так на наших очах змінюється топоніміка.

ПЕРЕИМЕНУВАННЯ

НЕПОДОБНІ НАЗВИ

Не таке вже велике лихо, якщо в одному районі несподівано зійдеться кілька однойменних сіл, три або чотири Андріївки чи Матвіївки. Ці простісінькі назви виникли від перших насельників і принаймні нікого не ображають (задля вигоди й зручності їх нерідко перейменовують).

Але буває, іноді почуєш таку назву, часто вже офіційно змінену, проте живучу в пам'яті старих людей, що лишається тільки знизати плечима. І мимоволі подумаєш: хто й навіщо дав таку негарну, навіть бридку, хіба що на глум, на посміховище? І стільки поколінь людей жило під такою образливою, глумливою назвою! Та тоді, коли ці назви давали, простого трудящегося люду найменше хтось питавсь. До революції офіційно існували такі села: Вонячин — на Полтавщині і Смердин — на Волині. Про останнє можуть бути ще історичні міркування: в давнину, за княжих часів, всіх простих вільних людей називали «смерди». І ніхто тоді в цьому слові не вбачав чогось образливого. Але Вонячин?

І ось за радянського часу Смердин став Крижівкою, Вонячин — Городищем.

Про що, як не про жадливі злидні селян, могла свідчити на Сумщині назва села Вшивка? Тепер село зветься Октябрське. Село Гниди на Полтавщині стало Колосівкою. Села Голе на Київщині та Голодівка на Львівщині нині — Жовтневе і Задністрияни...

Чи з добра виникла назва села Каторга на Одещині, а точніше в південній Бессарабії, лише півтора століття

тому турецькій? Може, нагадає вона про якихось поселених тут звільнених каторжан царських часів? А може, навіває ще давніші гіркі спомини? Адже цей край приморський, весь на лиманах та озерах межі Дунаєм і Дністром. А турецькі кораблі, на яких колись прикуті ланцюгами невольники гребли здоровенними веслами, називались «галера», або «ка-торга». Звідси і пішло слово «каторга».

Колишня Каторга тепер називається село Вільне.

Не могла бути приемною для жителів і назва села Крипаки на Луганщині. Мабуть, тут колись було оселено переведених здалека кріпаків, а кругом жили вільні люди, то вони так і прозвали. Тепер маємо Суходіл.

Лайливо звучать отакі назви колишніх кріпацьких сіл, як Пакість на Львівщині, або Плюваки на Черкащині, чи Помийник на Київщині! Чи їх назвали так якісь кріпосники, чи продражнили сусіди? Настав час, коли люди могли змінити оці «помийні» назви. Пакість перетворилася в Нагірне, бо, очевидно, стоїть на горі, Плюваки стали Первомайськом, а Помийник — Вікторівкою.

Не дуже приємні лишилися спомини й про різних магнатів. Тому на бажання жителів хутір Сапеги на Львівщині став називатися Вільний. Село Кантакузівка на Миколаївщині колись дістало свою назву від молдаванських чи грецьких князів Кантакузинів. Тепер село перейменовано на Прибужани.

Завжди немілі селянському людові були великопанські полювання з кіньми, цілими зграями хортів та псарями при них. Вони нещадно витоптували посіви, на що й скаржитись нікому не доводилось. І ніхто не журився за зміненими за Радянської влади такими, до того ж зневажливими, колишніми назвами сіл, як Псарі на Львівщині, Псярівка на Київщині, навіть Псище на Житомирщині. Хутір Псарі названо Залісний. Мабуть, від річки Ятрань Псярівка має красиву нову назву, що нагадає гарну пісню, — Ятранівка. Для колишнього Псища, безперечно, краща назва Зарічани.

Глузліва назва Свинюхи на Тернопільщині перетворилась на звичайне Очеретне. Зовсім ні про що не говорила теперішньому населенню звучна, але чужа назва селища на Одещині — Гамільтон. Приемніша для українського вуха — нова — Садібне. Зникли такі сліди колишніх забобонів і неприязні, як Кацапка на Одещині та Хохлівка на Сумщині.

Тепер Хохлівка — Зорянське, а з Кацапки стала Новоукраїнка. Певно, там тепер живе більше українців.

Село на Житомирщині з чиеїсь примхи довгий час називалось Стара Макаківка. Нині це — Старосілля.

УПИРІ ТА ШПИГУНИ

ерейменування виправляє різні великі історичні кривди і несправедливості.

Західноукраїнські землі віками були відірвані від України Наддніпрянської. Різні окупанти завжди намагалися захищувати, засмічувати українську топоніміку цих земель всілякими покручами, бажаючи довести, що ці землі споконвіку їхні.

Кілька разів іноземні загарбники намагалися по-своєму називати головне місто Буковини. Звичайно, українцям ці переінакшення були зовсім не потрібні, і вони називали місто, як і раніше, Чернівці. Справді, чи була потреба в румунській назві Чернауць?

Вже за радянського часу виправлено й деякі інші назви, наприклад, село Велика Буда під час румунської окупації звалось Буда-Маре. Півназви — румунської («Маре» — велика), а пів — української. Звісно, слово «буда» нагадує про виробництво поташу. Виробляли поташ на Поліссі, ймовірно, що могли виробляти його і в карпатських лісах... Тепер село носить свою колишню назву — Велика Буда.

Ще гостріше справа стояла на Закарпатті. Його землі колись належали до Русі Київської. Пізніше їх загарбали мадярські феодали, землі ввійшли до складу мадярського королівства Угорщини. Ця окупація тривала трохи менше тисячі років — з XI століття і донедавна. Протягом століть мадярська знать всіляко домагалася, щоб закарпатці забули свою мову, звичаї і, звичайно, свої назви. Як і в Галичині, тут існувала подвійна топоніміка: народні назви — українські, і переінакшені, офіційні — мадярські.

Тільки після 1945 року становище змінилося. Замість колишнього Унгвар головне місто Закарпаття (тепер центр Закарпатської області) остаточно дістало свою стародавню назву Ужгород — від річки Уж. Інше чимале місто Мункач знову зветься, як і в давнину, Мукачеве. З ним пов'язано

такий народний переказ: коли будували тутешній замок на горі, то зігнаним звідусюди людям доводилося з великою мукою підносити на неї каміння. Звідси й пішла назва «Мукачеве» — від слова «мўка».

Так само видозмінене мадярське Берегсас зветься тепер по-українськи — Берегове.

Потопає серед винограджиків у долині ріки Тиси невеличке місто Виноградів. Цю свою назву воно дістало 1946 року замість мадярського Севлюш.

Таких прикладів можна було б навести набагато більше. Майже тисячолітня окупація Закарпаття не змогла вбити в закарпатських українців почуття єдності з усім українським народом.

Причиною перейменування можуть бути якісь великі зміни в житті, господарстві, побуті тієї чи іншої місцевості. Споконвіку Приазов'я із своїм родючим чорноземом і теплим кліматом славилася як багатуючий сільськогосподарський край.

Наприкінці XVIII століття переселились сюди кримські греки і надавали своїх назв новозаснованим селам та хуторам. Через півтора століття чи трохи більше деякі з них перейменовано, бо сталися великі зміни в самому складі населення. В роки перших п'ятирічок частина грецького населення — хліборобів, чабанів, рибалок перейшла працювати на заводи в міста, на шахти Донбасу. Наїхало чимало українців та росіян. Тепер Велика Каракуба називається Роздольне, Велика Янісоль — Велика Новосілка, Старий Керменчик — Старомлинівка, Мангуш — Першотравневе.

Жителі нерідко вживають і старі, й нові назви. Деякі з них дано відповідно до природних умов місцевості: Чердакли — тепер Кременівка, Стара Карань — Гранітне, Урзуф на березі Азовського моря — Приморське.

Деякі населені пункти мали зовсім недоречні на сьогоднішній день додатки. Наприклад, на Львівщині існувало Городище Королівське. Мабуть, воно входило до маєтку якогось короля...

Але чи має це якесь значення для нашої дійсності? І село стало зватися просто Городище...

Дивовижних змін за свій довгий вік зазнало засноване ще до нашої ери над дністровським лиманом місто. Його

назва змінювалася разів десять. Це єдине таке місто на Україні. В його бурхливій долі, як у дзеркалі, відбилася доля всього північного, степового Причорномор'я, теперішньої південної України.

Почнемо з сучасної, після Великої Вітчизняної війни поверненої йому назви — Білгород-Дністровський. До нашої ери заснували його фінікійці, перші мореплавці стародавнього світу, і називали Офіуза. Згодом з'явилися греки й називали місто, як і ріку, що її гирло воно стерегло — Тирас. Римляни дали свою назву — Альба-Юлія. Переходили через Бессарабію угри, називали по-своєму — Фарієрвар.

Наші предки слов'яни в IX—XI століттях називали місто Білгород, воно було морським портом для всього Подністров'я. Захопили його згодом венеціанські, потім генуезькі купці, дали італійську назву Мон-Кастро. За турецького панування була назва Аккерман — Біла фортеця, чи Біле місто. Вона зберігалася й за царської Росії. Окуповане королівською Румунією місто називалося Чітатеа Альба, що є перекладом турецької назви. Нині відновлено старослов'янське звучання — Білгород з додатком Дністровський. Ця назва найбільш відповідна, бо й латинська Альба, і турецьке Ак означає «білий».

За радянських часів було перейменовано також випадкові й недоречні назви двох хуторів на Чернігівщині та Полтавщині — Упирі та Шпигуни. Сусіди, напевно, так прозивали тамтешніх жителів. Хутір Упирі став селом Вільним, Шпигуни — Вільшанами.

ШЕВЧЕНКОВІ СЕЛА

Вже після революції, перейменовуючи населені пункти з одноманітними, невдалими або просто невиразними назвами, люди намагалися давати їм нові на честь місцевих уродженців, чимсь заслужених перед народом, або й видатних подій. Були це імена історичних і сучасних видатних діячів, учених, письменників, полководців. За дореволюційних часів теж давалися назви від особових імен, але іншого характеру. Тоді таким чином намагались увічнити імена царів та цариць (Єкатеринослав, Єлизаветград, Павлоград тощо), придворних вель-

мож і взагалі осіб панівних класів. Не була увічнена навіть пам'ять Богдана Хмельницького, заслугою якого було возз'єднання України з Росією.

Тільки 1954 року з нагоди 300-річчя цієї знаменної події ім'я його дістали два міста — Переяслав і Проскурів, тепер Переяслав-Хмельницький Київської області і Хмельницький — обласне місто на Поділлі.

На Вінниччині село Чеботарку перейменовано на село Заболотне, бо тут народився видатний український вчений-мікробіолог Д. К. Заболотний. У мальовничій місцевості недалеко від самої Вінниці лежить село Пирогове (колишня Шереметка). Там жив останні роки свого життя в садибі «Вишня» славний російський лікар М. І. Пирогов, основоположник військово-польової хірургії. Там його і поховано.

Теж біля Вінниці село Юзвин перейменовано в Некрасове, бо там жив у дитинстві великий російський поет М. О. Некрасов.

Навряд чи є тепер на Україні людина, яка б не знала славного імені Кармалюка, не чула ні разу пісні «За Сибіром сонце сходить». Зосталося воно і в піснях, і в народних переказах, і в художній літературі. Авторка першої чудової повісті про нього, видатна українська письменниця Марко Вовчок сама жила деякий час на Поділлі, в Немирові, скоро після загибелі Кармалюка. Вона наслухалась переказів про нього ще від очевидців. Великі романи присвятили Кармалюкові український класик Михайло Старицький та наш сучасник Василь Кучер.

Пам'ять про Кармалюка живе і в багатьох топонімах. Одна з башт Турецького замку в Кам'янці-Подільському, в якій герой був ув'язнений і звідти втік, і досі зветься Кармалюкова. Царський уряд намагався стерти всяку пам'ять про Кармалюка, виставляючи його звичайним грабіжником і душогубом. Інакше думав народ і говорив словами згаданої пісні:

Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю.
Я нікого не вбиваю,
Бо й сам душу маю.
У багатого візьму я,
Убогому даю,
Отак, гроші поділивши,
Я гріха не маю...

Для народу Кармалюк був героєм, заступником проти гнобителів-кріпосників та урядовців. Легендами овіяно і його смерть: вбито підступно срібним гудзиком, бо звичайна куля нібито не могла вбити повстанця...

За радянських часів рідне село героя Головчинці (на Вінниччині) перейменовано в Кармалюкове. Його ім'я носить ще й інше село — Кармалюківка на Одещині. Набагато більше слідів Кармалюка серед мікротопонімів — у назвах лісів, ярів, печер тощо.

Інші села або й міста на Україні перейменовано на честь радянських полководців, героїв громадянської та Великої Вітчизняної війни. На Чернігівщині місто Сновськ дістало назву від прізвища одного з славетних організаторів і командирів Червоного козацтва на Україні М. О. Щорса, який там народився. Є й селище міського типу Щорськ на Дніпропетровщині. Щорс, як відомо, загинув 1919 року під Коростенем на Житомирщині в бою з петлюрівцями. І село там нині зветься Щорсівка.

Іменем іншого героя громадянської війни на Україні називається тепер місто на Одещині Котовськ — колишня Бірзула. Це тут, у Придністров'ї, дивізія Котовського добивала банди Махна.

Залишились у топонімах і сліди Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років. Місто Ватутіне на Черкащині біля Звенигородки дістало свою назву на честь видатного полководця, командуючого військами Першого Українського фронту, генерала армії М. Ф. Ватутіна. Його поховано в Києві, в Радянському парку.

На Чернігівщині, біля Ніжина, було село Володькова Дівиця. Колись ще перед початком народно-визвольної війни 1648—1654 років це село заснував польський пан Володкевич. Зрозуміло, що жителям ближчі й цікавіші дії наших партизанів, які оперували по німецьких тилах у цій місцевості. Тому й село, і залізнична станція нині зветься Червоні Партизани.

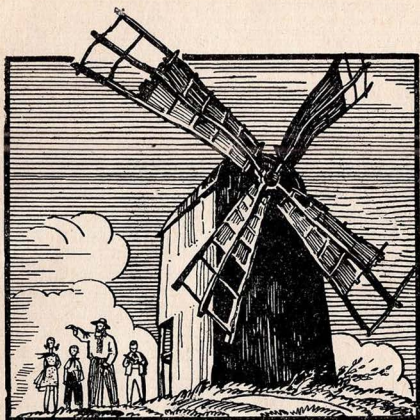
Великою любов'ю народною оточене на Україні ім'я геніального поета нашого Тараса Григоровича Шевченка. Одним із проявів цього було масове поширення після революції шевченківських назв. Їх так багато, цих назв сіл, селищ, вулиць, радгоспів, колгоспів, шкіл, вищих учбових закладів

тощо, що перерахувати всі тут нема ніякої змоги. Ми згадаємо тільки про два перейменування колишніх сіл на честь улюбленого народного поета. Не раз гостював він на Конотопщині в селі Гірявка у своїх друзів Лазаревських, які ніколи не забували поета, навіть коли він був на засланні. Гадають, що саме тут, у Лазаревських, у Гірявці, написав Шевченко вірша, який давно став народною пісню, «Садок вишневий коло хати». І на загальну велику радість жителям це село в наші дні стало називатись Шевченкове.

Сотні років старовинне село між Глуховом і Кролевцем звалось Чорториги, певно, через якийсь переказ або забобон. На бажання жителів село Чорториги також перейменовано на Шевченкове. Під час подорожей з Москви на Україну поет, цілком можливо, проїздив через нього.

Говорячи про перейменування сіл і селищ, про цілком природне бажання трудящих замінити образливі, лайливі, випадкові назви милозвучними, відповідними до нашої дійсності, ми однак не повинні забувати про обережність у цьому питанні. Адже назви склалися історично, в них нерідко відбилися важливі події в житті нашого народу, вказівки на діяльність видатних діячів минулого тощо. Тому до перейменувань треба ставитися особливо обережно. Це передусім стосується назв стародавніх, які беруть свій початок ще від часів Київської Русі.

Треба пам'ятати про це і вам, юні читачі. Любіть і шануйте рідну землю, оберігайте її скарби, не тільки матеріальні — природні наші багатства, — але й духовні, ставтеся з повагою до назв, що їх давали люди поселенням ще в сиву давнину.

В похід по мільйони

ВАМ, МОЛОДИМ...

Різноманітні власні географічні назви потроху розповіли вам про минулу долю рідної землі, про численні народи, що перейшли через неї, про навали і війни, про зміни в рослинному і тваринному світі, в заняттях і промислах населення, про чумаків і запорожців, про велику планову перебудову природи на користь людині за радянських часів. Всі події і явища залишають свій слід у власних назвах.

І тут само собою напрошується запитання: а скільки ж на Україні може бути топонімів, отих цікавих носіїв загадок? Точної відповіді на нього поки що не можна дати. Відомо, що найвизначніших топонімів — назв річок та населених пунктів — кілька десятків тисяч. Але треба врахувати також назви пересохлих річок і зниклих міст та сіл, бо кожна з них щось значить, про щось нагадує. А якщо враховувати всі вулички і кутки по селах, ліси і яри, сільськогосподарські вгіддя, хутори, кладовища, окремі могили, шляхи, колодязі, криниці тощо і заново виниклі колгоспи, радгоспи, шахти, рудники, підприємства, канали та всякі штучні водоймища — від ставків до створених морів уздовж Дніпра, зрештою — все, що має свою назву, то їх мільйони — сила-силенна! Їх треба збирати і вивчати вам, любі друзі. Це допоможе всім вам глибше пізнати свій рідний край, зрозуміти його багатовікову історію.

На Україні близько сорока тисяч загальноосвітніх шкіл. Майже при кожній існують різні учнівські гуртки. Серед них має бути і краєзнавчий. Краєзнавство — це, так би мовити, прикладна географія. Мета його — доскональне вивчення

своєї місцевості, тієї землі, на якій ми живемо, по якій ходимо. Юні краєзнавці повинні збирати й топоніми. Можуть цим займатись і юні історики. А може бути й окремий гурток юних топонімістів. Зрештою, як би він не називався, та головне, щоб він діяв і не розгублював наслідки своєї роботи, як це інколи буває. Готову «Програму збирання матеріалів для вивчення топоніміки України», якщо нема її в місцевій книгарні, легко дістати, написавши до Інституту мовознавства АН УРСР (Київ, Кірова, 4). Щоб не повторювати подібну роботу сусідів, треба погодити працю з іншими школами, музеями та іншими установами. Потрібно визначити свій певний мікрорайон.

Звичайно, сільські школярі мають ширший простір для збирання топонімів, які виникли від природних умов. А в містах треба більше звертати увагу на історію окремих підприємств, діяльність різних видатних людей, події революційних часів, громадянської та Вітчизняної війни, навіть на окремі визначні будівлі. Чи можуть, скажімо, всі молоді кияни пояснити, як виникли назви таких вулиць у самому Києві, як Боричів Узвіз та Боричів Тік, Верхній Вал, Волоська, Дігтярна, Замковецька, Печенізька, Рейтарська, Стрілецька, Соляна, Татарська, Хорева, Щекавицька, Ямська, Шолуденка? А за кожною назвою — сторінки історії.

Мають цікаву роботу юні історики, краєзнавці чи топонімісти і в робітничих селищах старих чи нових промислових районів. Їм належить простежити розвиток виробництва тут, історію заводу чи шахти, починаючи з засновників чи розвідників і до наших днів. І всюди будуть траплятись дуже різнохарактерні топоніми. Ніколи не треба забувати про мікротопоніми, бо саме в них бувають найцікавіші вказівки про зміни в природі місцевості, в побуті і в складі населення.

Для успішної роботи перша і основна умова — активний зв'язок з людьми, з довколишнім населенням. Назви вигадують люди і для людей. Отож між людей і треба збирати їх та тлумачення до них. Не дивуйтесь, якщо різні розповіді про одну назву будуть суперечливі, — старанно записуйте всі.

Майже скрізь бувають люди, добре обізнані в місцевій старовині, а рівно ж і в топонімах своїх околиць. Таким був

у Дніпропетровську (колишньому Катеринославі) український вчений академік Дмитро Іванович Яворницький, що все життя своє присвятив вивченню історії Запорозжя; в Сосниці — Юрій Степанович Виноградський, який вивчає історію і топоніми Чернігівщини, та інші. Такі люди можуть давати дуже цінні вказівки в роботі юним краєзнавцям, знайомити їх з писаними матеріалами зі старих книжок, літописів, документів. Ніколи не можна забувати заповітів Яворницького — завжди підтримувати тісні взаємини з самим народом — і молодими, й старими людьми. За своє довге вісімдесятип'ятирічне життя (помер 1940 року) Яворницький мало не сам зібрав історичний музей у Дніпропетровську.

Серед старих людей трапляються такі, що мають гострий, допитливий розум і міцну пам'ять і тільки через несприятливі обставини не здобули порядної освіти. Вони цікавляться всім, тож пам'ятають і місцеві старі назви та їх тлумачення. Подібні люди — скарб для юних краєзнавців, істориків, збирачів топонімів.

Записавши чиясь розповідь, треба зазначити — від кого чули (прізвище, ім'я та по батькові, рід, вік, освіту, точну адресу), інакше записи не матимуть ніякої наукової вартості.

Необхідно дотримуватись ще одного правила, щоб застерегтися від усяких небажаних випадковостей, — записи ні в якому разі не робити в одному примірникові, а принаймні в двох — чернетка і чистовик. Цілина української топоніміки так мало розроблена, що отакі шкільні гуртки можуть дуже послужитися в науковій роботі — нагромаджувати цілі гори фактичного матеріалу. Потім учені дбайливо переглянуть записи гуртківців, так би мовити перевірють, відокремлять давнє відоме і вивчене від нового.

ТРЕБА ПОСПІШАТИ!

Треба поспішати з такою цікавою, корисною і загальноприступною справою, як збирання і вивчення топонімів України. Нас підганяє час. Ми живемо в епоху змін, небачених за тисячоліття... Спробуйте уявити собі, що пережила наша Україна за останні півстоліття — з 1914 року. Роки імперіалістичної війни, революції та громадянської війни, розрухи, непу, інду-

стріалізації та колективізації, Вітчизняної війни, відбудови, досягнення останніх літ. Тільки обидві небачені в історії світові війни завдали таких втрат не лише матеріальних, але й, зокрема, науці про назви, яких уже нічим відшкодувати не можна! Скільки зметено лісів, гайків, ставків, криниць, дрібних поселень, назви яких, може, й дуже цікаві, встигли вже позабувати!

Відбулися і величезні зміни мирного характеру. Безліч мікротопонімів зникла з людської пам'яті при усупільненні окремих земельних ділянок, при об'єднанні хуторів у колгоспні села, при спорудженні нових великих водоймищ тощо. Звичайно, всі ці заходи Радянська влада проводить на користь самого ж народу, але топоніми неминуче зникають.

Також вимирають старі люди. Вже нині колишні молоді учасники революційних подій 1917 року, громадянської війни — сиві діди. Щорік їх усе меншає. І разом з ними кане в забуття багато історичних подробиць, імен, назв, в тому числі й топонімів. Бо хто ж, крім старих людей, пам'ятає, як звалися ті чи інші місця в різних куточках України ще сорок чи п'ятдесят років тому?

Отож нам треба поспішати!

По-перше, слід зібрати гурток (байдуже, як він зватиметься). На всю зиму вам вистачить підготовчої роботи. Керівник (звичайно, хтось з учителів) повинен списатися з відповідними науковими установами, як ми вже казали, дістати програму. Слід почитати відповідну літературу, познайомитися з досвідом якоїсь сусідньої школи чи музею, погодити з ними межі свого мікрорайону. Слід заздалегідь добрати людей, здатних постачати вас інформацією, познайомитися з ними. Нарешті, потрібно скласти бодай приблизний список топонімів чи мікротопонімів вашого мікрорайону.

Якщо ви тут виростали, то більшість із них знайома вам з малих літ, але значення їх — річ складніша. Складаючи такий список, ні в якому разі не можна випускати з уваги зниклих топонімів — назви згорілого хутора, вирубаного ліска, пересохлого ручаю. Так само не можна забувати і про новітні, що виникли, скажімо, в роки Великої Вітчизняної війни, як-от «КП», «бункер», «батарея» тощо.

У товстому зошиті в алфавітному порядку слід записати всі знайомі топоніми. На кожний — чисту сторінку. І трохи сторінок лишити про запас. Коли скінчиться навчальний рік,

ви складете іспити і будете вільні від шкільних занять, тоді можна всім гуртом вирушити в справжню топонімічну експедицію. За кілька днів слід обійти всіх намічених людей, корреспондентів (називайте їх, як хочете) і записати з їхніх уст пояснення про всі, навіть незначні, назви вашої околиці.

А потім ви маєте обійти всі згадувані в записах місця і наочно перевірити (та записати) всі їхні прикмети. Тепер уже можна переконатися, наскільки ті чи інші топоніми відповідають сьогоднішньому дневі. Наприклад, у вашій місцевості виявився якийсь Кармалюків яр чи байрак. Якщо в ньому є хоч завалена печера, а ліс недавно вирубаний, то можна думати, що там таки справді була Кармалюкова схованка. Якщо якесь місце і досі називається Паліїв стан і це на пагорбі, звідки добре видно довколишню місцевість, то дуже можливо, що тут був колись табір Палієвих козаків під час його численних походів по Правобережній Україні.

При цьому обході ви можете натрапити на мікротопоніми, досі вам невідомі. Про все розпитуйте і записуйте.

Всі мікротопоніми одного села не завжди вмістяться в півсотню або й сотню. До рукопису краще додати і план села — скопійований чи саморобний. Зібраний матеріал, в якому ви, як на долоні, будете бачити свою рідну місцевість, можна всіляко використати. Він може ввійти в шкільний краєзнавчий музей. По ньому в школі можна влаштувати тематичний вечір. Можна надрукувати, залежно від його цікавості і наукової ваги, в пресі — місцевій, обласній чи навіть республіканській. І нарешті, як уже йшлося, роботу вашу можна надіслати в Київ, до столичних наукових установ, які приймуть її з подякою.

І якщо ви, маючи молоду пам'ять і прудкі ноги, а головне, любов до рідної землі, візьметесь збирати топоніми, то подумайте, які це наслідки може дати за кілька найближчих років! Коли попливуть до наукових установ тисячі й десятки тисяч таких точних описів своїх околиць, як посунеться вперед справа вивчення топоніміки України!

Конкретних наслідків цього й передбачити неможливо. Тільки зрозуміло, що вони будуть величезні і дуже корисні для народу.

З М І С Т

НЕВІДОМИЙ КОРАБЕЛЬ З НЕВІДОМИМ КАПІТАНОМ	5
НАУКА ПРО НАЗВИ	13
ПО СТАРОВИННИХ НАШИХ МІСТАХ	23
СІМДЕСЯТ НАРОДІВ	39
ЧЕХ, ЛЯХ І РУС	51
ДЖЕРЕЛА ЖИТТЯ	61
СЛІДИ ТВАРИН НА НАШІЙ КАРТІ	73
ЗЕЛЕНИЙ СВІТ	81
ДАВНІ ПРОМИСЛИ	95
СЛІДАМИ ЗАПОРОЖЦІВ	103
ЧУМАЦЬКИМИ ШЛЯХАМИ	113
МАНДРІВНІ НАЗВИ	123
ЗАГАДКОВІ НАЗВИ	133
В КРАЮ ТЕРИКОНІВ	143
ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ	155
В ПОХІД ПО МІЛЬЙОНИ	165

ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО І СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Фененко Николай Васильевич

Земля говорить. Очерк
(На українском языке)

Редактор В. М. Малець, художній редактор М. І. Марущинець, технічний редактор О. О. Матвійчук, коректор В. В. Богаєвський. Здано на виробництво 8/VII-1965 р. Підписано до друку 8/IX-1965 р. Формат 60×84^{1/16}. Фіз. друк. арк. 10,75. Умовн. друк. арк. 10,0. Обл.-вид. арк. 7,39. БФ 00379. Тираж 30 000. Зам. № 714. Ціна 32 коп. ТП—1965—поз. 812.

Видавництво «Веселка». Київ, Кірова, 34.

Друкоофсетна фабрика «Атлас» Державного комітету Ради Міністрів
УРСР по пресі. Львів, Зелена, 20.

48 коп.
32 коп.

К

